

Op weg naar een nationaal landschap: botanische wandelingen in het ‘Album der Natuur’ (1861-1909)¹

LEEN DRESEN

Rond 1865 ontstaat in Nederland een nieuw genre in de populair-wetenschappelijke literatuur: het genre van de botanische wandeling dicht bij huis, door de natuur in eigen land. Binnen enkele decennia zouden deze natuurbeschrijvingen zich in Nederland ontwikkelen tot een veelgelezen vorm van proza. Kort na 1900 konden de lezers van het *Algemeen Handelsblad* bijvoorbeeld wekelijks in hun krant de belevenissen volgen van Jac. P. Thijsse op diens tochten in en om de hoofdstad.² Maar ook andere, inmiddels vergeten auteurs legden zich vanaf 1860 toe op het beschrijven van wandelingen door de natuur op een nieuwe manier.

In dit artikel zal ik de ontwikkelingen in het genre van de botanische wandeling gebruiken als een bron voor veranderende beelden van de Nederlandse natuur en als nationaal ervaren landschappen in de periode tussen 1860 en 1910. In de betreffende literaire wandelingen stond vanaf het begin steeds de aansporing centraal om zelf buiten de natuur te gaan bestuderen. Welke voorkeuren werden hierbij uitgesproken voor plaatsen en landschappen waar de natuur in Nederland het meest te bewonderen viel? En werden die plaatsen en landschappen daarbij als nationaal ervaren: bijvoorbeeld als markeringen van het nationale verleden, of als kenmerkend voor het Nederlandse landschap in aardrijkskundig opzicht? Om het antwoord op deze vragen over een langere periode in beeld te brengen zal ik in deze bijdrage de inhoudelijke ontwikkelingen in het populair-wetenschappelijke wandelgenre volgen aan de hand van de wandelingen die tussen 1861 en 1909 zijn verschenen in het tijdschrift *Album der Natuur*: het tijdschrift waarin de botanische wandeling in zijn Nederlandse vorm zogezegd werd uitgevonden, en waarin deze wandelingen — in verschillende vormen — steeds een plaats zouden blijven behouden tot het tijdschrift in 1909 ophield te bestaan. Zoals we zullen zien vertonen de wandelingen in het *Album der Natuur* in de onderzochte periode een inhoudelijke ontwikkeling. In de jaren rond 1870 en 1880 werd de voor Nederland kenmerkende natuur vooral beschreven in op het verleden en de

¹ Met dank aan Chunglin Kwa, een anonieme reviewer en de redactie van dit tijdschrift voor nuttige vragen en suggesties.

² De eerste van deze wekelijkse bijdragen van Thijsse verscheen op 1 juni 1901 in het *Algemeen Handelsblad*, onder de titel ‘In ’t Vondelpark.’ Zie ook S. Dijkhuizen, *Jac. P. Thijsse. Een biografie. Natuurbeschermers, flaneur en auteur van Verkade-albums* (Amsterdam, 2005) 127-128.

ationale oorspronkelijkheid gerichte termen. Rond 1900 breekt een benadering door die Nederland beschrijft in een aantal biologisch gedefinieerde landschapstypen, zoals ‘de bossen’ en ‘de heide’, waarbij deze landschapstypen van specifieke locaties in Nederland geabstraheerd raken. De laatste benadering vertoont inhoudelijke overeenkomsten met de invulling die de bescherming van natuurgebieden in Nederland, in deze zelfde jaren van start gegaan, in de twintigste eeuw zou krijgen.

Botanische wandelingen als bron voor natuurbeelden

Verschillende culturele uitingsvormen kunnen worden gebruikt om af te leiden welke landschappen in de loop van de negentiende en twintigste eeuw als kenmerkend werden ervaren voor de natuur in eigen land: bijvoorbeeld de (landschaps-)schilderkunst, fotografie en posters, literatuur en liedteksten, en zelfs een gezelschapsspel als het kaartspel ‘Stap Op’.³ Tussen deze verschillende mogelijke bronnen verdienen populair-wetenschappelijke wandelbeschrijvingen alleen al op grond van hun inhoud een eigen plaats. Zoals gezegd wordt in deze geschriften opgeroepen om de natuur in eigen land te gaan bezoeken, en de schrijvers verwoorden daarbij welke landschappen en streken een bezoek het meeste waard zijn, en om welke reden.

Maar naast hun inhoud als zodanig is er nog een extra reden waarom populair-wetenschappelijke wandelbeschrijvingen — juist in Nederland — voor de genoemde thematiek een bijzondere bron vormen. Het waren namelijk schrijvers juist op dit terrein die in Nederland als eerste uiting gingen geven aan de gedachte om bepaalde delen van het land als natuurgebied te gaan beschermen. Het bekendste voorbeeld daarvan is natuurlijk Jac. P. Thijsse zelf, die in de jaren rond 1905 een belangrijke initiatiefnemer was bij de oprichting van de Vereniging Natuurmonumenten en bij de aankoop van het Naardermeer als eerste natuurmonument.⁴ Maar ook een andere bekende botanische wandelaar wordt gewoonlijk tot de pioniers van de natuurbescherming in Nederland gerekend, namelijk Frederik Willem van Eeden, vanwege de vooruitziende blik waarmee deze in 1880 in een wandelbeschrijving opriep tot het voortaan redden ‘uit sloopers handen’ van karakteristieke plekken in de natuur van ons land.⁵

³ Zie bijvoorbeeld R. Ensel, ‘Hollandse Heimat. Nationalisme en de fotografie van het landschap in het Interbellum’, *Holland*, XXXV (2003) 212-229 en W. van den Berg, ‘Vanaf de blanke top der duinen ...’, in: N. C. F. van Sas, ed., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam, 1995) 21-31. Meer over het kaartspel ‘Stap Op’ als een bron voor natuurbeelden in het vervolg van dit artikel.

⁴ Zie over de betrokkenheid van Jac. P. Thijsse bij de oprichting in 1905 van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland, o. a.: Dijkhuizen, *Jac. P. Thijsse*, 135-145 en H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam, Meppel, 1995) 48-58.

⁵ Van Eeden schreef in deze wandeling over het toen onlangs gekapte Beekbergerwoud bij Apeldoorn: ‘Dit bosch had als monument van de voormalige natuur van ons land niet minder waarde dan oude gebouwen voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst, en het redden van zulke merkwaardige plekjes uit sloopers handen moest aan de Koninklijke Akademie van

Gewoonlijk wordt aangenomen dat de sterk opkomende belangstelling voor populariserende natuurstudie in de jaren rond 1900 mede aan de basis heeft gestaan van de succesvolle start van de natuurbescherming in Nederland in deze zelfde periode.⁶ Onder de lezers van de wandelliteratuur werd immers een belangrijk draagvlak geschapen voor de nieuwe natuurbeschermings-gedachte, en het waren voor een deel ook dezelfde lezers die de nieuwe Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland als donateur of lid zouden gaan steunen. Daarmee vormen de populariserende natuur- en wandelbeschrijvingen uit de periode van rond de eeuwwisseling ook een interessante bron voor de natuurbeelden die circuleerden onder de mensen die — als lezers of schrijvers van deze literatuur — betrokken zouden raken bij de vormgeving van de bescherming van Nederlandse natuurgebieden. Zoals gezegd vertonen de botanische wandelingen die tussen 1860 en 1910 in het *Album der Natuur* zijn verschenen een inhoudelijke ontwikkeling die overeenkomsten vertoont met de richting waarin de natuurbescherming zich in Nederland vanaf 1905 zou gaan ontwikkelen. Aan het eind van dit artikel zal ik ingaan op de vraag hoe deze samenloop kan worden begrepen.

'Botanische wandelingen' als genre en begrip

De meeste auteurs van de wandelbeschrijvingen die in dit artikel aan de orde zullen komen gebruikten zelf de term 'botanische wandeling' voor hun geschriften. Zowel in de titel van de eerste daadwerkelijke wandeling in het *Album der Natuur* als in een oproep van enkele jaren eerder komt de term reeds voor, zoals we zullen zien. Gaandeweg werd de term een begrip voor een herkenbaar genre: zo werd Van Eeden bij zijn overlijden omschreven als 'pionier der botanische wandelingen.'⁷ Wanneer we het genre nader willen typeren zijn de volgende twee eigenschappen kenmerkend. Ten eerste gaat het om routebeschrijvingen, die feitelijke informatie geven over wat onderweg te zien zal zijn.⁸ Oftewel: het gaat om een route die de lezer zelf — min of meer — zou kunnen nalopen, met deze publicatie als gids. Vanaf het begin van de negentiende eeuw hadden algemeen-toeristische en geschiedkundige

Wetenschappen worden opgedragen.' F. W. van Eeden, 'Herinneringen aan de Veluwe', *Album der Natuur*, XXIX (1880) 173.

⁶ Zie bijvoorbeeld H. P. Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 Jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland, 1986) 13; Van der Windt, *Natuurbescherming in Nederland*, 45-48; en M. Coesèl, 'Opkomst van natuurstudie en natuurbescherming in Nederland. Feiten en achtergronden', in: A. van Loon, e. a., *De eeuw van Thijsse. 100 Jaar natuurbeleving en natuurbescherming* (Amsterdam, 1996) 17-28.

⁷ B. P. van der Voo, 'De pionier der botanische wandelingen. F. W. van Eeden', *De Natuur In!*, V (1900) 273-286.

⁸ Niet alleen het gegeven dat een daadwerkelijke route wordt beschreven, maar ook de feitelijke toon onderscheidt botanische wandelingen van de natuurpoëtische stijl van een artikel als 'Een lentemorgen', waarin natuurtaferelen vooral lyrisch en door middel van beeldspraak worden geschilderd, terwijl specifieke plantkundige en dierkundige details niet worden gegeven of niet worden uitgelegd. Vgl. B. van der Meulen, 'Een lentemorgen', *Album der Natuur*, XXXIV (1885) 229-232. Zie ook Van der Voo, 'F. W. van Eeden', 282.

routebeschrijvingen onder dezelfde naam ‘Wandelingen’ al een zeker succes bij het publiek; en de nieuwe botanische wandelingen sloten hierbij aan met eenzelfde ‘eenvoudige en frisse’ stijl en toon.⁹ En ten tweede gaat het om geschriften met als doelstelling om botanische kennis over te dragen aan niet-ingewijden, als een vorm van popularisatie van natuurwetenschappelijke kennis. Men wil de lezer aansporen om de natuur zelf buiten te gaan bestuderen, met een ervaren botanicus als — papieren — gids. Het voornaamste doel van de tekst is daarmee steeds om de lezer van gedetailleerde plantkundige kennis te voorzien — ook al wordt af en toe de blik op een groter universum gericht.¹⁰

In letterlijke zin is de term botanische wandeling uiteraard alleen van toepassing op wandelingen die zich speciaal op plantkundige observaties richten, en dus niet op wandelingen waarin ook vogels, vlinders en andere diersoorten een belangrijke plaats innemen. Op de meeste in dit artikel beschreven wandelingen is deze plantkundige gerichtheid inderdaad geheel van toepassing: auteurs als F. A. Hartsen, F. W. van Eeden en B. P. van der Voo beschouwden zichzelf nadrukkelijk als (amateur-)botanici, en omschreven hun tochten zoals gezegd ook expliciet als botanische wandelingen.

Maar zoals we zullen zien treedt aan het einde van de negentiende eeuw, in de jaren rond de eeuwwisseling, in een aantal opzichten een verandering op in het karakter van de wandelingen in het *Album der Natuur*. Enerzijds verschenen er naast puur plantkundige wandelingen nu ook wandelingen waarin vogels, insecten en andere diersoorten een plaats gingen innemen — kennelijk in navolging van het succes dat Heimans en Thijsse in deze jaren hadden met hun ordening van de biologie in gemeenschappen van planten en dieren. Een tweede karakterverandering van de wandelingen in het *Album der Natuur* in deze periode is echter opmerkelijker. De wandelingen in het *Album* raakten geabstraheerd van een daadwerkelijk bestaande locatie in Nederland. Op zich ging het nog altijd om routebeschrijvingen: de lezer werd al wandelend van a naar b gevoerd in de tekst. Maar als locatie werden nu geen concrete plaatsen in Nederland meer genoemd.

Bij een strikt gehanteerde definitie van de term botanische wandeling kunnen de latere algemeen-biologische en ongelocaliseerde wandelingen daarom eigenlijk geen botanische wandelingen meer worden genoemd. Beide zijn echter sterk verwant aan het genre van de botanische wandeling zoals dat in de voorafgaande decennia in het *Album* was ontstaan. In de onderstaande studie

⁹ Een vroeg voorbeeld van deze meer algemeen-toeristische wandelgidsen is het anoniem uitgegeven *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of geschiedkundige en plaats-beschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem* (Arnhem, 1820). Zie voor een typering van de nieuwe ‘Wandelingen’ van de negentiende eeuw met hun ‘eenvoudiger en frisscher vorm’ — vergeleken met de ‘Arcadia’ traditie van de zeventiende en achttiende eeuw — G. Carelsen, ‘Onkruidpoëzie’, *De Gids*, LI (1887) ii, 537-538.

¹⁰ Wereldbeschouwende passages — meestal gericht op de kerkelijke confessies voorbijstrevende vormen van natuur-spiritualiteit — zijn vaak ook in de wandelingen aanwezig, maar deze passages delen dan de gerichtheid op het grote belang van het verspreiden en vermeerderen van wetenschappelijke kennis.

omvat ik daarom ook deze latere wandelingen onder de — in dat geval ruimer bedoelde — aanduiding ‘botanische wandelingen.’

Het Album der Natuur als vernieuwend tijdschrift

Het *Album der Natuur* ging in 1852 van start met als missie om een breder lezerspubliek op de hoogte te brengen van de jongste inzichten in de verschillende natuurwetenschappen.¹¹ De oprichting van een dergelijk tijdschrift was een vooruitstrevend initiatief, dat aansloot bij de liberale wind die in deze jaren door Nederland waaide. Als uitgave was het spoedig een succes, en jarenlang zou het *Album* in Nederland het toonaangevende populariserende tijdschrift blijven op het gebied van wat destijds alomvattend ‘natuurkennis’ werd genoemd.

In de recente historiografie wordt het *Album der Natuur* overigens soms getypeerd als een relatief behoudend tijdschrift, met alleen een maatschappelijke elite als lezerspubliek.¹² Dit is een typering die naar mijn idee onvoldoende recht doet aan het karakter van het betreffende tijdschrift. In deze paragraaf ga ik daarom wat nader in op het inhoudelijk karakter en het lezerspubliek van het *Album der Natuur*, om zodoende het platform waarbinnen de botanische wandelingen gestalte kregen te schetsen.

Zoals gezegd worden de inhoud en het redactiebeleid van het *Album der Natuur* in de recente historiografie soms als relatief behoudend getypeerd. Als argument daarvoor wordt het fysico-theologisch gerichte programma genoemd dat aan het tijdschrift ten grondslag zou hebben gelegen.¹³ Een tweede, gerelateerde reden is de vermeend late datum waarop darwinistische inzichten in het tijdschrift een plaats zouden hebben gekregen.¹⁴ Deze typeringen lijken

¹¹ De belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van dit tijdschrift blijven tot op heden: J. W. Enschedé, *A. C. Kruseman* (Amsterdam, 1898-1902) en P. Harting, *Mijne herinneringen. Autobiografie* (Amsterdam, 1961). De gegevens in L. Coffeng, ‘Het Album der Natuur. Popularisering van de natuurwetenschap in een tijdschrift uit de eerste helft van de negentiende eeuw’, *Groniek*, XXVII (1994) cxxiii, 53-66 dienen met voorzichtigheid te worden gehanteerd: meer hierover in de noten 12 en 13.

¹² Zie bijvoorbeeld Coesèl, ‘Opkomst van natuurstudie en natuurbescherming’, 18. Ook wordt de ondertitel van het tijdschrift, *Een werk ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei stand* in dit verband vaak verkeerd begrepen: de te beschaven lezers worden juist beoogd onder ‘allerlei stand.’

¹³ Bijvoorbeeld bij L. Coffeng, ‘Het Album der Natuur’, 56-57. Fysico-theologisch getinte passages zijn inderdaad aanwezig in het Prospectus waarmee bij de start van het tijdschrift werd geadverteerd, en deze passages werden ook overgenomen in het Voorbericht bij de eerste jaargang. Van een fysico-theologisch programma is in de inhoud van de meeste artikelen echter spoedig weinig meer te merken. In 1855 werden de betreffende godsdienstige passages bovendien ook als kennelijk niet meer van toepassing door Kruseman uit het Prospectus verwijderd, zoals Enschedé veelbetekenend aanwijst: Enschedé, *A. C. Kruseman*, I, 325. Zie ook de rake typering bij Bots van dergelijke laatste formele verwijzingen naar een aflopend fysico-theologisch wereldbeeld (J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen, 1972) 77-81).

¹⁴ Met name Coffeng stelt dat Darwins evolutieeler pas vanaf 1872 met bijval ter sprake werd

echter niet te berusten op bekendheid met meer dan een klein gedeelte van de inhoud van het tijdschrift. Als belangrijkste Nederlandstalige vertegenwoordiger in een traditie van nieuwe populariserende natuurtijdschriften zoals deze rond 1850 overal in Europa werden opgericht verdient het *Album der Natuur* wat dit betreft een zorgvuldiger eigen studie.¹⁵ Het redactiebeleid en de inhoud van het *Album der Natuur* lijken mij echter in overeenstemming te zijn met het algemene beeld van een relatief snelle en op verzoening van standpunten gerichte acceptatie van het nieuwe natuurwetenschappelijk wereldbeeld in Nederland in de jaren na 1860.¹⁶ Een interessant verschil met de genoemde buitenlandse zuster tijdschriften lijkt daarbij overigens de mate te zijn waarin in Nederland door — zeer geziene — academici aan een dergelijk populariserend tijdschrift werd bijgedragen. De twee beeldbepalende hoogleraren in de redactie van het *Album der Natuur*, van 1852 tot 1885 de Utrechtse hoogleraar Pieter Harting, en daarna diens Amsterdamse collega Hugo de Vries, staken beide gedurende hun loopbaan een aanzienlijk deel van hun tijd in dit tijdschrift, en daarmee ook in het liberale beschavingsoffensief dat aan de uitgave ten grondslag lag.¹⁷

Voor de lezers van het *Album der Natuur* school rond 1850 het opwindende en vernieuwende van natuurkennis vooral in de toen baanbrekende inzichten over de aarde en de kosmos als geheel: de ouderdom, de diversiteit en de samenhang van het leven op aarde, de plaats van de aarde in het heelal, en de ontdekking en toepassing van nieuwe natuurwetten en grondstoffen. De lezer werd meegenomen naar verre planeten, voorwereldlijke

gebracht in het *Album* (vgl. Coffeng, 'Het Album der Natuur', 65). Deze interpretatie (die mede wordt veroorzaakt doordat zij in dit verband geen onderscheid maakt tussen Darwins evolutieer zoals gepubliceerd in 1859 en het debat over de afstamming van de mens rond 1870) berust op een misverstand, gezien de inhoud van bijvoorbeeld de artikelen van P. Harting, 'Een blik op het Amazone-gebied', *Album der Natuur*, XIV (1865) 321-322 en 348 en van D. Lubach, 'Over den oorsprong der tarwe', *Album der Natuur*, XVI (1867) 282.

¹⁵ Zie voor een overzicht van het studieterrein in Nederland en Duitsland D. van Lente, 'Publieke beeldvorming van de natuurwetenschappen in de negentiende en twintigste eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXVIII (2005) 32-47. Zie voor Frankrijk en Engeland o. a. S. Sheets-Pyenson, 'Popular science periodicals in Paris and London. The emergence of a low scientific culture, 1820-1875', *Annals of science*, XLII (1985) 549-572.

¹⁶ Vergelijk over deze snelle acceptatie P. de Rooy, 'The natural selection of evolutionary theory. Darwinism in the Netherlands 1850-1900', *Acta Botanica Neerlandica*, XLVII (1998) 419-425. Zie over een vergelijkbare op verzoening van maatschappelijke groeperingen gerichte strategie bij het Duitse tijdschrift *Die Natur*: A. Daum, 'Science, politics, and religion: Humboldtian thinking and the transformations of civil society in Germany, 1830-1870', *Osiris*, XVII (2002) 107-140.

¹⁷ Vergelijk voor Harting in dit verband B. Theunissen, 'Nut en nog eens nut'. *Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900* (Hilversum, 2000) 57-79 en voor Hugo de Vries: B. Theunissen, 'Natuursport en levensgeluk. Hugo de Vries, Eli Heimans en Jac. P. Thijssse', *Gewina*, XVI (1993) 287-307 en M. Coesël, 'Education through the enjoyment of nature. Hugo de Vries and the popularization of biology', *Acta Botanica Neerlandica*, XLVII (1998) 491-507.

scheppingen en tropische oerwouden, en naar telegraafkabels op de bodem van de Atlantische oceaan. In de eerste jaren van verschijnen was het *Album der Natuur* ook in zakelijk opzicht een groot succes: met een aanvankelijke oplage van tussen de 3000 en 4000 exemplaren behoorde het tot de best verkopende van alle (!) publiekstijdschriften in de toenmalige Nederlandse markt.¹⁸ Deze eerste winstgevende jaren gingen spoedig voorbij; maar ook daarna bleef er steeds een uitgever bereid om het tijdschrift uit te geven.¹⁹ Uiteindelijk zou het *Album der Natuur* bijna zestig jaar blijven voortbestaan, totdat de uitgave in 1909 werd gestaakt. Hoewel andere uitgevers met enige regelmaat een concurrerend blad in de markt probeerden te zetten, bleef het *Album* tot het einde van de negentiende eeuw het hoogst aangeschreven tijdschrift op zijn terrein.²⁰ Rond 1900 was de hegemonie van het *Album* echter ten einde. In deze jaren ging met *De Levende Natuur* een nieuwe generatie op natuurkennis gerichte tijdschriften van start, waarin een andere inhoudelijke invulling werd gegeven aan het begrip natuur dan tot dan toe in populariserende tijdschriften gebruikelijk was geweest.²¹ In *De Levende Natuur*, dat in 1896 van start ging, werd de lezer niet langer meegenomen naar verre planeten en tropische oerwouden. In plaats daarvan ging de wandeling gewoon naar buiten, naar de levende natuur in de eigen omgeving: naar het sneeuwkllokje, de tiftjaf en het speenkruid die voor vrijwel iedere lezer vlak bij huis te vinden moesten zijn.²²

¹⁸ Niet van alle toenmalige succesuitgaven zijn oplagecijfers bewaard gebleven, maar van de populairste van de toenmalige ‘penningmagazijnen’ wordt rond 1850 bijvoorbeeld een oplage aangenomen van ongeveer 5000 exemplaren: zie E. Claassen, ‘Het Nederlandsch Magazijn, het Nederlandsch Museum en De Honigbij. Drie geïllustreerde tijdschriften in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw’, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, V (1998) 139 en 142. Uitgever Kruseman haalde met zijn drie grootste succesuitgaven in deze periode, het *Christelijk Album*, het damesblad *Aglaja* en het *Album der Natuur* eveneens oplages van 4000 tot 5000 exemplaren: zie Enschedé, A. C. *Kruseman*, I, 78, 212 en 214-215. De oplage van op een meer geletterd publiek gerichte tijdschriften als *De Gids* lag in deze tijd rond het tienvoudige lager: vergelijk R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997) 253.

¹⁹ Na een periode van dertien jaar (1858-1870) waarin het *Album* in Groningen werd uitgegeven bij Hoitsema, keerde het in 1871 terug bij de eerste uitgever Kruseman in Haarlem. ‘Als ik [het] wel uitgerekend heb brengt het *Album* zijn kosten niet meer op’, schreef Kruseman bij die gelegenheid aan zijn Groningse confraters; maar hij besloot het ‘oude kind’ toch graag in het ‘vaderlijk huis’ te willen terugzien: Enschedé, A. C. *Kruseman*, II, 264.

²⁰ Zoals o. a. blijkt uit besprekingen in *De Gids* bij het verschijnen van concurrerende titels: vergelijk de bespreking van *De Natuur. Lectuur voor de huiskamer* in *De Gids*, XXIV(1860) i, 569-570 en van *De Natuur. Populair geïllustreerd maandschrift* in *De Gids*, XLV (1881) iii, 549-559 (speciaal 556). Ook de vaak kortere levensduur van concurrerende bladen kan als een indicatie van het respectievelijke succes worden opgevat.

²¹ Behalve het zeer succesvolle *De Levende Natuur* (vanaf 1896) zijn andere tijdschriften met een gerichtheid op de ‘levende natuur’, en daarmee planten en dieren in de eigen woonomgeving in deze jaren bijvoorbeeld (ieder met eigen accenten): *De natuur in!* (vanaf 1896), *Natuur en huis* (vanaf 1901) en *Natuurleven* (vanaf 1902).

Naar het lezerspubliek van het *Album der Natuur* is tot op heden geen systematisch onderzoek verricht. Aan de hand van de prijsstelling en de inhoud van de jaargangen is het echter mogelijk om een indruk te krijgen van het publiek dat redactie en uitgever voor ogen stond. Zowel de ‘minkostende’ prijsstelling als de aanduiding ‘Album’ in de titel laat zien dat het *Album der Natuur* was bedoeld voor een breder lezerspubliek, zoals uitgever Kruseman dat in de jaren 1840 ook reeds met succes met zijn uitgave *Christelijk Album* had weten te bereiken.²³ Kruseman was hiermee rond het midden van de negentiende eeuw een van de meest succesvolle Nederlandse tijdschriftuitgevers waar het ging om het bereiken van een nieuw en breder lezerspubliek van ook minder welgestelde leden van de burgerij, zoals onderwijzers, winkeliers en ambachtslieden.²⁴ Met een prijs van 3,60 gulden per jaargang was het *Album der Natuur* nadrukkelijk op deze nieuwe markt van lezers gericht.²⁵

Gezien de aanvankelijke oplage van tussen de 3000 en 4000 exemplaren, met een intekening van rond de 3000 exemplaren, moet het *Album* deze beoogde bredere doelgroep inderdaad hebben bereikt. Vanaf ongeveer 1860 liep de intekening op het *Album der Natuur* echter terug naar tussen de 1000 en 2000 exemplaren.²⁶ Vermoedelijk nam vanaf dat moment de interesse van inhoudelijk breder georiënteerde lezers voor het tijdschrift af, en bleef een

²² ‘Het Sneeuwklókje’, ‘De Tijftjaf’ en ‘Het Speenkruid’ zijn de drie eerste artikelen in de allereerste aflevering van *De Levende Natuur*. Een typerende aanmoediging in de tekst van ‘De Tijftjaf’ luidt: ‘Ik wil u daarom uitnodigen, in de laatste week van maart een morgenwandeling te doen in het park of plantsoen van uwe woonplaats.’ J. P. Thijsse, ‘De Tijftjaf’, *De Levende Natuur*, I (1896-1897) 6.

²³ De aanduiding ‘Album’ in de titel van een tijdschrift wees gewoonlijk op een populariserende inhoud, vaak bestaande uit anonieme navertellingen van (buitenlandse) bronnen: zie aldus bijvoorbeeld het *Historisch en Romantisch Album* (vanaf 1844) en het *Album van buitenlandse lettervruchten* (vanaf 1854). De kracht van zowel het *Christelijk Album* als het *Album der Natuur* van uitgever Kruseman school in de relatief hoge kwaliteit van de bijdragen, doordat het Kruseman lukte markante redacteurs aan te trekken. Vergelijk over de start van het *Album* en het door Kruseman beoogde publiek: Enschedé, A. C. *Kruseman*, I, 209-213. Over ‘minkostbaarheid’ als expliciet beginsel van het *Album der Natuur* zie noot 24.

²⁴ Zie over dit nieuwe publiek D. van Lente, ‘Inleiding: de beeldrevolutie’, in: J. de Zoete, ed., *De techniek van de Nederlandse boekillustratie in de 19e eeuw. Kerstnummer Grafisch Nederland* (Amstelveen, 1995) 11-12.

²⁵ De tijdschriften voor deze nieuwe markt van lezers kostten gewoonlijk tussen de 3 en 5 gulden per jaargang: vgl. Van Lente, ‘Publieke beeldvorming’, 41-42. Voor een indicatie van tijdschriftprijzen in het midden van de negentiende eeuw zie Claassen, ‘Het Nederlandsch Magazijn’. Een bron voor de prijsstelling van het *Album der Natuur* vormen de omslagen van de maandelijkse afleveringen. Op aldus bewaard gebleven omslagen lezen we: ‘Elke maandelijksche aflevering kost slechts dertig cents, een prijs, welke toont dat *minkostbaarheid* ten beginsel is genomen.’ (Cursief in origineel, jaargang 5 (1856) in collectie UB Nijmegen, signatuur Tz c 23738.)

²⁶ De belangrijkste bron voor de oplage en voor het aantal intekeningen op de jaargangen tot en met 1877 van het *Album der Natuur* is Enschedé, A. C. *Kruseman*, I, 212-213 en II, 263-267, 307 en 367.

publiek van meer specifiek in de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen geïnteresseerde lezers over. Er is geen reden om aan te nemen dat de lezers die na de eerste succesjaren van het tijdschrift overbleven per se uit het meer vermogende deel van het oorspronkelijke publiek bestonden, want het *Album* werd in de loop der jaren niet veel duurder.²⁷ Bovendien konden geïnteresseerden het tijdschrift ook lenen bij een van de vele leesbibliotheken in het land, of kon men oudere jaargangen met korting kopen. Dit bezuinigend hergebruik van tijdschriften nam in Nederland in die jaren zelfs dusdanige vormen aan, dat het sommigen in de uitgeverwereld tot wanhoop dreef.²⁸ Zelfs voor leden van weinig vermogende standen kwamen afleveringen van het *Album der Natuur* op deze manier binnen bereik. Op anekdotisch niveau weten we in ieder geval van één lezer van dergelijke stand dat hij het *Album der Natuur* als jonge man in handen heeft gehad. De Rotterdamse anarchist B. P. van der Voo — we zullen hem als auteur van botanische wandelingen nog behandelen — was de zoon van een moeizaam rondkomende onderwijzer, vrijdenker en publicist, en las naar eigen zeggen in zijn jeugd geboeid een wandeling van Van Eeden in een oude aflevering van het *Album*.²⁹

De geboorte en de plaats van de ‘botanische wandeling’ in het Album der Natuur

De eerste botanische wandeling verscheen in het *Album der Natuur* in oktober 1865, met als titel ‘Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg.’³⁰ De auteur van dit artikel was de toen zeventwintigjarige Frederik Hartsen, een jonge botanicus en publicist die eerder dat jaar zijn eerste bijdrage aan het *Album* had geleverd. Hartsen reageerde met zijn wandeling kennelijk op een oproep van de Nijmeegse botanicus Abeleven, die

²⁷ Dit in tegenstelling tot het Engelstalige zusterblad *Nature* (vanaf 1869), waar men na tien verliesgevende jaren in 1878 koos voor een flinke prijsverhoging en men zich ook inhoudelijk op het hoger opgeleide deel van het Britse lezerspubliek ging toeleggen: zie B. Lightman, ‘Knowledge’ confronts ‘Nature’. Richard Proctor and popular science periodicals’, in: L. Henson, G. Cantor, e. a., ed., *Culture and science in the nineteenth-century media* (Aldershot, 2004) 201. De basisprijs van het *Album der Natuur* bleef per maandelijkse aflevering van 32 bladzijden in beginsel steeds 30 cent, maar gaandeweg werd de afname van het *Wetenschappelijk Bijblad*, dat 10 cent extra kostte en aanvankelijk optioneel verkrijgbaar was, voor alle intekenaren verplicht gesteld.

²⁸ Zo voorzag een bespreking in de *Tijdspiegel* in 1875 om deze reden een sombere toekomst voor Krusemans nieuwste tijdschrift *Eigen Haard*: ‘Kon men ook maar bij ons besluiten om zoo’n blad als huisvriend een blijvende plaats aan eigen haard te geven. Leesgezelschappen, waar twintig leden één exemplaar uitzenden. Leesmuseums, waar tweehonderd leden één exemplaar beduimelen, zijn de moordenaars van onze tijdschriften- en brochures-literatuur.’ Geciteerd in: Enschedé, A. C. *Kruseman*, II, 365.

²⁹ Zie Van der Voo, ‘F. W. van Eeden’, 275. Meer over vader en zoon Van der Voo in noot 76.

³⁰ F. A. Hartsen, ‘Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg. Proeve van topographische plantkunde’, *Album der Natuur*, XIV (1865) 289-304. Meer over deze Frederik Hartsen in de volgende paragraaf.

enkele jaren eerder in het tijdschrift was verschenen.³¹ Het is jammer, schreef Abeleven in 1861,

dat de rijke gaven, waarmede Flora onze streken begiftigd heeft, zoo weinig naauwkeurig gadeslagen worden, zoo weinig gekend zijn. Het genot, dat zij opleveren, is niet te beschrijven, want waar ook de oogen heen gewend worden, in bosch of weide, op bergen of in duinen, in dalen, langs rivieren en beekjes of in veenen, overal ziet men verscheidenheid, overal vindt men gegevens genoeg om op te merken, waar te nemen en te bewonderen. ...

Zou de eene of andere bekwame hand niet eens lust gevoelen, eene botanische wandeling door onze dreven gedaan te beschrijven?³²

Tot dan toe hadden plantkundige artikelen in het *Album* ofwel specifieke plantensoorten en vegetatietypes als onderwerp (zoals ‘Waterleliën’ of ‘De plantengroei in de keerkringsgewesten’) of zij beschreven fysiologische eigenschappen van planten (zoals in het geval van het genoemde artikel van Abeleven, dat ging over het ‘huwelijk der planten’). Ook was er veel aandacht voor opmerkelijke gevallen (zoals ‘De wonderboom in den Haarlemmerhout’ en ‘Buitengewone groeikracht van het bamboes’).³³ De oproep van Abeleven om een ‘wandeling door onze dreven’ te beschrijven was daarmee vernieuwend, niet zozeer vanwege de aandacht voor de plantengroei in eigen land — die kwam in het *Album* al wel eerder ter sprake — maar vanwege de vorm die hij bepleitte: een wandeling als een papieren gids voor een botaniserende excursie.³⁴ Als actief lid van de *Vereeniging voor de Nederlandsche Flora* was Abeleven ongetwijfeld vertrouwd met de verslagen van botanische excursies die in die jaren in het *Nederlandsch Kruidkundig Archief* verschenen.³⁵ Een dergelijke excursie in eenvoudiger bewoondingen voor niet-ingewijden

³¹ Theodorus Abeleven (1822-1904) was apotheker en leraar plantkunde te Nijmegen, en schreef een populariserende botanische bijdrage voor het *Album der Natuur* in 1861 en in 1863. Zie over Abeleven: L. Vuyck, J. W. C. Goethart, ‘In Memoriam Th. H. A. J. Abeleven’, *Nederlandsch Kruidkundig Archief* (1904) 7-17.

³² T. H. A. J. Abeleven, ‘Het huwelijk der planten’, *Album der Natuur*, X (1861) 130.

³³ De geciteerde voorbeelden zijn titels van artikelen uit de eerste twee jaargangen van het tijdschrift, met uitzondering van het artikel van Abeleven (zie vorige noot).

³⁴ Als zodanig was aandacht voor de binnenlandse natuur in 1861 geen nieuwe gedachte in het *Album*. Al in 1854 bijvoorbeeld bezong F. W. van Eeden in zijn eerste artikel in het *Album* de duinen bij Haarlem. ‘Onze Hollandsche duinen hebben voor mij iets zeer aantrekkelijks, en in den zomer is mij niets zoo lief, als een togt over die zandige heuvelen, door die groene valleijen waar de bijen gonzen, waar de krekels zingen en de zeewind ons vrijheid tegenwaait.’ Ook nam hij zijn lezers toen al mee voor een kleine virtuele blik in het gebied: ‘Verplaatsen wij ons in den geest in een dier groene dalen, die in de volkstaal pannen worden genoemd.’ ... ‘Ginds zien wij eene duinhelling in lichtblauwen glans gehuld; ... aan de andere zijde zien wij hoe het Galium geheele duinen geel kleurt.’ F. W. van Eeden, ‘De woekerplanten’, *Album der Natuur*, III (1854) 295-296.

³⁵ Deze nationale vereniging, vanaf 1867 bekend als de *Nederlandsche Botanische Vereeniging*, werd opgericht in 1845. Zie als excursieverslag bijvoorbeeld C. M. van der Sande Lacoste en

beschrijven was mogelijk wat Abeleven voor ogen stond; of in ieder geval was dit wat Hartsen — lid van dezelfde vereniging — in zijn artikelen voor het *Album* min of meer zou gaan doen.

Na de eerste wandeling in 1865 van Hartsen volgden er spoedig meer, en door de jaren heen zouden er met regelmaat botanische wandelingen in het *Album* blijven verschijnen. Vanaf 1866 ging ook Frederik Willem van Eeden, de vader van de latere Tachtiger Frederik van Eeden, zich in zijn artikelen voor het *Album* op het genre toeleggen. Met name van deze F. W. van Eeden werden de botanische wandelingen spoedig een begrip. In totaal zou Van Eeden tussen 1866 en 1893 een tiental vaak zeer uitgebreide wandelingen in het *Album* publiceren. Daarnaast verschenen ook wandelingen van andere auteurs in het *Album*, vooral in de periode na 1893, toen de bijdragen van Van Eeden waren gestopt.

Over het geheel van de inhoud van de jaargangen gezien neemt het genre van de botanische wandeling geen onaanzienlijke plaats in in het *Album der Natuur*, zeker wanneer we de breedte van het werkkerrein van dit tijdschrift — alle natuurwetenschappen en de nieuwste technologische ontwikkelingen — in aanmerking nemen. Vanaf 1865 tot het einde van het tijdschrift in 1909 publiceerde het *Album* in totaal zo'n vijftieng wandelingen door de Nederlandse natuur.³⁶ De omvangrijkste van deze wandelingen konden meer dan 10% van een bepaalde jaargang vullen.³⁷ Voor het volgen van de ontwikkelingen in het genre van de botanische wandeling over een langere periode vormt het *Album der Natuur* daarom een unieke bron: als het tijdschrift waarin het genre is ontstaan, en waarin het een eerste bloei beleefde met het werk van Van Eeden; en als een tijdschrift dat ook in latere jaren consequent ruimte aan het onderwerp is blijven besteden, ook al verscheen het meest gewaardeerde werk in deze sfeer toen inmiddels in een nieuw en concurrerend maandblad: *De Levende Natuur*.

W. F. R. Suringar, '[Verslag aangaande een uitstapje naar de provincie Drenthe]', *Nederlandsch Kruidkundig Archief*, V (1860) i, 80-91.

³⁶ Deze wandelingen werden geschreven door zeven auteurs: vier door F. A. Hartsen (zie noot 38), tien door F. W. van Eeden (zie noot 53), één door A. J. C. Sniijders (zie noot 54), vier door B. P. van der Voo (zie noot 77), twee door J. Sturing (zie noot 90), drie door J. Daalder Dz (zie noot 91) en één door Frederica van Uildriks (zie noot 93). Naast deze wandelingen door de Nederlandsche natuur nam het *Album* ook een — kleiner — aantal botanische wandelingen op die spelen op buitenlandse locaties, zoals M. Greshoff, 'De tuinen van Funchal. Botanische herinneringen aan het eiland Madeira', *Album der Natuur*, XLIV (1895) 197-211, 242-252, 279-289.

³⁷ De maandelijkse afleveringen van het *Album der Natuur* bestonden in beginsel uit 32 bladzijden, een jaargang uit 384 bladzijden. Langere artikelen werden over twee of meer afleveringen verdeeld. De wandelingen van Van Eeden konden tot vijftig bladzijden lang zijn, verdeeld over drie afleveringen, zoals bijvoorbeeld F. W. van Eeden, 'De bosschen van Kennemerland', *Album der Natuur*, XVI (1867) 148-160, 182-192, 193-219.

De wandelingen van Frederik Hartsen

Het was de excentrieke amateur-botanicus Frederik Hartsen die tussen 1865 en 1868 als eerste een aantal botanische wandelingen publiceerde in het *Album der Natuur*.³⁸ In totaal zou een viertal wandelingen van zijn hand in het *Album* verschijnen.³⁹ Deze waren alle geschreven vanuit plaatsen in Frankrijk en Zwitserland, waar hij in deze jaren verbleef met het oog op zijn gezondheidstoestand en uit onvrede met zijn Nederlandse omgeving. Zijn geografische verwijdering van het vaderland was aan de gedetailleerdheid waarmee hij zijn wandelroutes beschreef niet te merken; maar het ging dan ook om wandelingen die Hartsen in voorafgaande jaren vele malen had gemaakt, grotendeels als student vanuit Amsterdam en Utrecht.⁴⁰

In vergelijking met de wandelingen die Van Eeden korte tijd later in het *Album* zou gaan publiceren, vallen die van Hartsen in een aantal opzichten op. Om te beginnen benadert Hartsen zijn wandelingen als een klassieke botanicus, die er met de plantenbus op uittrekt om zoveel mogelijk nieuwe planten aan zijn verzameling toe te voegen. Hij stippelt voor zijn lezers daarom bij voorkeur routes uit waarvan de voornaamste charme is, dat binnen een zo klein mogelijk oppervlak zoveel mogelijk verschillende en zeldzame planten te vinden zullen zijn. Om een optimale vangst van botanisch materiaal te bereiken kiest Hartsen daarbij soms routes die de hedendaagse, meer landschappelijk ingestelde wandelaar zouden verbazen: bijvoorbeeld langs de drooggevalle sloten van een spoordijk, of langs de met steen beklede zeedijken van Amsterdam.⁴¹

³⁸ Zie over Frederik Anthony Hartsen (1838-1877) diens onlangs opnieuw uitgegeven autobiografie, ingeleid en van aantekeningen voorzien door N. Maas: F. A. Hartsen, *Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder* (Hilversum, 1996).

³⁹ Behalve het reeds genoemde 'Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg' uit 1865 waren dit de artikelen 'Mededeelingen omtrent de flora van Amsterdam', *Album der Natuur*, XVI (1867) 289-301, 'Herinneringen aan de heide', *Album der Natuur*, XVII (1868) 187-191 en 'Botanische strooptogt in de veenen van Westbroek', *Album der Natuur*, XVII (1868) 248-253.

⁴⁰ Vergelijk Hartsen, *Nederlandsche toestanden*, 154-155 en 163-164. Hartsen studeerde in Amsterdam en Utrecht tussen 1855 en 1861 afwisselend medicijnen en wis- en natuurkunde (toen nog onder 'filosofie').

⁴¹ Aldus in 'Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg', 302-303 (over de spoorweg bij Driebergen) en in 'Mededeelingen omtrent de flora van Amsterdam', 293 en 298 (over zeedijken bij Amsterdam).

Straatweg bij Driebergen met wandelaars

Deze lithografie uit 1858 toont het op dat moment pas aangelegde karakter van veel van de buitenplaatsen in deze streek. In zijn wandeling rond Rijsenburg liep Hartsen over deze straatweg van het in 1844 geopende station bij Driebergen naar het bos en parkgebied ten noorden van deze weg. De straatweg zelf bood de botanicus daarbij ook nog bijzonderheden: ‘straatwegen [zijn namelijk] een zeer geschikte bodem voor zwammen. Dit laat zich gereedelijk verklaren uit den overvloed aan stikstofhoudende stoffen, met welke de genoemde plaatsen rijkelijk bedeed plegen te worden.’ Hartsen, ‘Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg’, 292. Afbeelding naar C.S. Oldenburger-Ebbers, A. M. Backer, E. Blok, ‘Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel Oost en Midden’ (Rotterdam, 1996) 46.

In zijn eerste wandeling, ‘Een botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg’, begint Hartsen bij aankomst op het nieuwe station Driebergen al direct met botaniseren. We lezen:

De trein houdt stil, en we stappen het stationsterras op. Is het voorjaar, dan vinden wij nú reeds gelegenheid met verzamelen te beginnen. Tegen het walletje, waarop, regs van den weg, het hek rust, groeit *Cerastium vulgatum*, een lief plantje, met witte welriekende kelkjes, een der eerste geschenken van onze lente. Na het stationsterras verlaten te hebben, wandelen wij regs den straatweg op, in de rigting van Rijsenburg.⁴²

⁴² Hartsen, ‘Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg’, 291.

Hartsen voert de lezer vervolgens mee naar de bossen die ten noorden van de genoemde straatweg zijn aangelegd. Als hoogtepunt van deze eerste wandeling komt hij uit bij een kronkelend aangelegde vijverpartij op het landgoed Sparrendaal, waar langs de oever van de langgerekte bosvijvers een met mos overgroeide aarden wal te vinden is.

(N)u bevinden we ons op een van de merkwaardigste plekjes van deze streken, ja misschien van geheel ons land. ... Niet ligt zullen wij een plekje vinden, waar op zulk een gering bestek zooveel schoone mossen en levermossen opeen gedrongen zijn.⁴³

‘Men kan zich naauwelijks voorstellen’, schrijft Hartsen,

welk een prachtig schouwspel dit walletje gedurende vochtige, zoete winterdagen oplevert. Al de mossen en levermossen spreiden dan hunne zoo verschillend gevormde blaadjes uit. De *Mnium*soorten zien er uit als kleine palmen, aloës en bananen, de levermossen vormen de lianen, en het geheel maakt den indruk van een tropisch bosch in miniatuur.⁴⁴

Nadat nog een of twee andere markante plekken van het bos zijn bezocht is het daarna tijd voor de terugweg naar het station van Driebergen. Hiervoor kiest Hartsen een route langs de recent aangelegde spoorweg in deze streek:

De spoorweg namelijk wordt aan weerszijden begeleid door eene reeks langwerpige vijvers. Deze vijvers bevinden zich gewoonlijk in verschillende toestanden van rijkdom aan water. ... Dit alles, het laat zich begrijpen, geeft aanleiding tot eene groote verscheidenheid in den plantengroei, ja het zou mij niet verwonderen, zoo ook de zoöloog hier een goeden buit voorhanden vond.⁴⁵

Aan het einde van zijn wandeling gekomen stelt Hartsen tevreden vast: ‘ik heb doen zien, hoe men, zonder tijdverlies, in ons vaderland, en wel in een van zijne meest bezochte streken, een schat van botanisch materiaal kan opdoen.’⁴⁶

We vinden bij Hartsen weinig belangstelling voor het in landschappelijk opzicht typeren van de vegetatie van een bepaald gebied, en ook geen speciaal genoeg in planten of landschappen omdat het vaderlandse planten of landschappen zouden zijn. Wat Hartsen betreft is de flora van Nederland, vergeleken met die van andere landen, niet extra mooi of bijzonder, maar ook niet minder interessant, zoals sommige tijdgenoten beweerden. Wat men ook zegt, verzekert hij ons, in verscheidenheid van planten hoeft Nederland geenszins voor de naburige landen onder te doen.⁴⁷ Het is juist deze verscheidenheid waar Hartsen tijdens zijn wandelingen van geniet: wat de natuur op een bepaalde plaats mooi maakt is een grote rijkdom aan

⁴³ *Ibidem*, 299.

⁴⁴ *Ibidem*, 300-301.

⁴⁵ *Ibidem*, 302.

⁴⁶ *Ibidem*, 303.

⁴⁷ *Ibidem*, 290.

verschillende plantvormen, die daarbij liefst ook nog bevallig gegroepeerd zijn.⁴⁸ Het summum van deze rijkdom in botanische verscheidenheid is te vinden in de tropische natuur, en in Europa bijvoorbeeld aan de Middellandse Zee, weet Hartsen; maar voor wie de weg weet biedt ook de Nederlandse natuur op plaatsen zagezegd een ‘tropisch bosch in miniatuur.’⁴⁹

Voor Hartsen zijn daarmee die plaatsen in de Nederlandse natuur een bezoek het meeste waard waar de verscheidenheid aan soorten het grootst is. Op kleine schaal gaat het daarbij om plekken als de met mossen begroeide vijverwallen van het Rijsenburgse bos; en op landelijk niveau bekeken gaat het om streken waar in klein bestek veel verschillende bodemsoorten en dus plantensoorten te vinden zijn: zoals in het gebied rondom Amsterdam.⁵⁰ De natuur in Nederland is óók mooi, zo zouden we het betoog van Hartsen kunnen samenvatten: niet omdat het op die plaatsen om speciaal Nederlandse of nationale planten en landschappen gaat, maar omdat het in Nederland hier en daar (bijna) net zo mooi kan zijn als aan de boorden van de Middellandse Zee en in het tropisch woud.

De wandelingen van F. W. van Eeden

Een jaar na Frederik Hartsen, in 1866, gaat ook Frederik Willem van Eeden botanische wandelingen publiceren in het *Album der Natuur*.⁵¹ Anders dan Hartsen was Van Eeden toen al jaren een vaste medewerker van het tijdschrift, met regelmatige bijdragen op botanisch terrein.⁵² Maar de nieuwe vorm van de wandeling blijkt Van Eeden bijzonder goed te liggen; en juist met zijn

⁴⁸ Zie voor de historische wortels van deze klassieke opvatting over waar de essentie van schoonheid in de natuur uit bestaat: B. Bakker, *Landschap en wereldbeeld. Van Van Eyck tot Rembrandt* (Bussum, 2004) speciaal 109-120 en 253-256.

⁴⁹ Zie Hartsen, ‘Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg’, 290 voor een vergelijking van de streken rond Utrecht met de boorden van de Middellandse Zee. Hartsen beschreef dit laatste gebied – vanuit de standplaats Cannes – meer uitvoerig in zijn eerste artikel voor het *Album*: in F. A. Hartsen, ‘De plantengroei in het zuiden van Frankrijk’, *Album der Natuur*, XIV (1865) 33-62.

⁵⁰ Om deze reden koos Hartsen in zijn tweede wandeling in het *Album der Natuur* voor een rondgang langs de plantengroei in en om de hoofdstad: Hartsen, ‘Mededeelingen omtrent de flora van Amsterdam’, 293-294.

⁵¹ Zie voor een levensbeschrijving van Frederik Willem van Eeden (1829-1901) onder meer K. van Berkel, *Vóór Heimans en Thijse. Frederik van Eeden sr. en de natuurbeleving in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam, 2006, in druk) en de biografie over zijn zoon Frederik: J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam, 1999) 31-48. Als zoon van een Haarlemse bloembollenkweker had F. W. van Eeden geen academische opleiding genoten en zichzelf zijn diverse studiegebieden eigengemaakt. Naast een publicatieleven als botanicus was Van Eeden onder meer werkzaam op het gebied van de bevordering van de kunstnijverheid.

⁵² In totaal publiceerde Van Eeden tussen 1854 en 1893 zeventenwintig artikelen in het *Album der Natuur*, waaronder tien botanische wandelingen. Van 1854 tot 1875 leverde hij vrijwel jaarlijks een artikel, waarbij hij botanische wandelingen bleef afwisselen met bijdragen over andere botanische onderwerpen. In de jaren vanaf 1875 werden zijn bijdragen minder

publicaties op dit terrein zou hij uitgroeien tot een landelijke bekendheid.⁵³ Gedurende bijna dertig jaar zou Van Eeden wandelingen in het *Album* blijven publiceren: een tiental in totaal, waarvan de laatste verscheen in 1893.⁵⁴ Tussen 1866 en 1893 groeide Van Eeden in het *Album* uit tot de botanische wandelaar in Nederland bij uitstek. Tijdens deze periode bleven wandelingen van andere auteurs in het *Album* schaars: pas na 1893 brak een nieuwe generatie auteurs in dit genre in het *Album* door.⁵⁵

De eerste wandeling die Van Eeden in het *Album* publiceerde was ‘De flora der Hollandsche duinen’, een rondgang door zijn geliefde duinen bij Haarlem. Doel van de tocht was een bezoek aan diep in de duinen verborgen liggende bosjes, die Van Eeden beschouwde als een ‘laatste overblijfsel van de oude Hollandse natuur.’⁵⁶ Op een aantal punten vertoonde de manier waarop Van Eeden zijn wandelingen beschreef overeenkomsten met de wandelingen van Hartsen, maar er waren vanaf het begin ook duidelijke verschillen. Een overeenkomst was bijvoorbeeld de manier waarop beide auteurs de botanische details van hun wandeling graag onderbraken voor een dagboekachtige persoonlijke mijmering of een filosofische bespiegeling.⁵⁷ Maar een verschil was onder andere dat de wandelingen van Van Eeden prettiger leesbaar waren, doordat hij minder aandacht besteedde aan routeaanwijzingen van het type bij welke zijweg precies linksaf of rechtsaf te slaan. Van Eeden beschreef de routes van zijn wandelingen in meer globaal gehouden termen, en vulde ook een

frequent, en schreef Van Eeden uitsluitend nog wandelingen voor het *Album*. Zie voor een lijst van deze zevententwintig artikelen Van Berkel, *Frederik van Eeden sr.*, in druk.

- ⁵³ Een recensie in *De Gids* noemt Van Eeden in 1887, sprekend over alle auteurs in het nieuwe genre van de ‘Wandelingen’ (dus niet alleen botanische wandelingen) op dat moment sinds meer dan twintig jaar ‘een der meest onderhoudende onzer schrijvende wandelaars’: G. Carelsen, ‘Onkruidpoëzie’, 538 (zie over wandelingen als algemeen genre ook noot 8). Zie over de invloed van de wandelingen van Van Eeden in Nederland ook (Frans Netscher), ‘Karakterschets F. W. van Eeden’, *De Hollandsche Revue*, IV (1899) 817 en M. Greshoff, ‘F. W. van Eeden’, *Eigen Haard*, XXVII (1901) 326.
- ⁵⁴ F. W. van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, *Album der Natuur*, XV (1866) 33-58; en *Idem*, ‘De bosschen van Kennemerland’, *Album der Natuur*, XVI (1867) 148-160, 182-192, 193-219; ‘Tessel’, *Album der Natuur*, XVII (1868) 330-345, 353-370; ‘De Lochemsche berg en zijne omgeving’, *Album der Natuur*, XX (1871) 97-123; ‘De omstreken van Alkmaar’, *Album der Natuur*, XXI (1872) 225-241, 257-273; ‘Herinneringen aan de Veluwe’, *Album der Natuur*, XXIX (1880) 161-176, 193-214; ‘Salland’, *Album der Natuur*, XXX (1881) 231-243, 283-294; ‘Terschelling’, *Album der Natuur*, XXXIV (1885) 133-154; ‘In ’t hart van Kennemerland’, *Album der Natuur*, XXXIX (1890) 257-268, 289-302; ‘Van Callantsoog tot St. Pancras’, *Album der Natuur*, XLII (1893) 129-146.
- ⁵⁵ Behalve de genoemde wandelingen van Hartsen en Van Eeden verscheen tot 1893 nog één andere botanische wandeling in het tijdschrift: A. J. C. Snijders, ‘Wandelingen in de Graafschap Zutphen’, *Album der Natuur*, XXXII (1883) 179-192, 193-211.
- ⁵⁶ Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, 47.
- ⁵⁷ Bij beide auteurs gingen deze mijmeringen en bespiegelingen vaak gepaard met pessimisme over de richting waarin de samenleving zich ontwikkelde; en bood de natuur een tijdelijke bevrijding van het tempo der eeuw.

minder groot deel van zijn tekst met de opsomming van plantensoorten. Daardoor ontstond een proza dat ook boeiend kon zijn voor lezers die de betreffende wandeling niet per se zelf wilden gaan maken. De vorm die Van Eeden voor zijn wandelingen koos sloeg aan bij zijn lezers en uitgevers: al spoedig verscheen een bundeling van zijn eerste twee wandelingen, en in 1886 verscheen de bekende bundel *Onkruid*, die ook in de twintigste eeuw nog twee maal is herdrukt.⁵⁸ Met zijn wat de route betreft meer globaal gehouden en tegelijk ook heel persoonlijke stijl zou Van Eeden een belangrijk voorbeeld worden voor latere auteurs als Heimans en Thijsse, en ook B. P. van der Voo.⁵⁹

Maar niet alleen in zijn manier van routebeschrijving, ook in zijn botanische benadering sloeg Van Eeden nieuwe wegen in. Vanaf zijn eerste wandeling had hij niet alleen oog voor het mooie en bijzondere van individuele bloemen en planten, maar liet hij zijn lezers ook kijken naar het landschap als een groter geheel, in de geest van de door hem bewonderde Alexander von Humboldt.⁶⁰ Met een synoptische blik wees hij op de patronen van vorm en kleur die een landschap als geheel domineren, op de samenhang daarvan met bodemsoorten en geologische processen, en op patronen van plantenverspreiding in ruimte en tijd.⁶¹ Tijdens zijn eerste wandeling schildert Van Eeden bijvoorbeeld boven op een duintop aangekomen het volgende tafereel:

Wij hebben den top bereikt. Voor ons ligt het breede heuvelland, dat Holland tegen zijn ouden vijand beschermt, een geheimzinnige chaos van hoogten en diepten, graauw, geel, groen en bruin, een woeste, maar zwijgende en verstijfde zee. De verste toppen hebben iets uitlokkends, raadselachtigs. Hun tint is vaal geel, die der tusschenliggende valleijen

⁵⁸ De eerste twee wandelingen van Van Eeden in het *Album der Natuur* werden in 1868 gebundeld uitgebracht als F. W. van Eeden, *De duinen en bosschen van Kennemerland. Bijdragen tot de kennis van het landschap en den plantengroei in een gedeelte der provincie Noord-Holland* (Groningen, 1868). Het meest bekend werd de bundel *Onkruid*, waarin acht wandelingen uit het *Album der Natuur* en drie kortere uit de *Volks-Almanak* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werden gecombineerd: F. W. van Eeden, *Onkruid. Botanische wandelingen* (Haarlem, 1886). Herdrukt in Haarlem door Schuyt & Co in 1974 en opnieuw in 1986 (ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van de eerste uitgave). Zie over de ontvangst van de wandelingen van Van Eeden ook noot 52.

⁵⁹ Op verschillende plaatsen hebben deze auteurs hun schatplichtigheid aan Van Eeden aangegeven. Voorbeelden zijn E. Heimans, 'Het Leven der Bloem, door Hugo de Vries', *De Levende Natuur*, V (1900-1901) 45; Jac. P. Thijsse, 'Aan den weg', *De Amsterdammer* (5 april 1924) 7; en Van der Voo, 'F. W. van Eeden', 274-278.

⁶⁰ Zo was het motto van zijn eerste botanische wandeling aan Humboldt ontleend: *Die Natur in jedem Winkel der Erde ist ein Abglanz des Ganzen*. Tot kort voor zijn dood bleven de reisverslagen van Humboldt tot de favoriete lectuur van Van Eeden behoren: aldus Greshoff, 'F. W. van Eeden', 326. Zie over de invloed van Alexander von Humboldt op F. W. van Eeden ook Van Berkel, *Frederik van Eeden sr.*, in druk.

⁶¹ Zie over de invloed van Alexander von Humboldt op de opvatting van het landschap als natuurlijk geheel C. Kwa, 'Alexander von Humboldt's invention of the natural landscape', *The European Legacy*, X (2005) 149-162.

grauw groen. Moeijelijk is het, in de ligging der duinen naar de landzijde eenige regelmaat te bespeuren. Aan de zeezijde ziet men duidelijk evenwijdige reeksen, even als van opgestoven zand.⁶²

Na nadere uitleg over de regelmaat in de verschillende duinvormen gaat de tocht verder, op weg naar de ‘bosjes’ die het hoofddoel van de wandeling vormen:

Wij rigten onzen weg naar een der verste boschjes en hebben nog een goed eind te klimmen en te dalen, eer wij het bereiken. Bij het afdalen bemerken wij het groote onderscheid tusschen den plantengroei aan de noordzijde der duinen met dien aan den zonnkant. ... Het schoonste sieraad dezer noordelijke hellingen is het wintergroen (*Pyrola rotundifolia* L.), een plantje, dat eerst in den zomer bloeit en dikwijls nog in het late najaar de eer der duinflora ophoudt. Geheele hellingen zijn dan wit gekleurd door de teedere hoogst welriekende bloempjes, die in houding, vorm, kleur en geur iets zoo edels en bevalligs hebben, dat men verwonderd is ze in dit arme, schrale land te vinden.⁶³

Van Eedens eerste doel was steeds om de lezer de plaatselijke flora als een kenmerkend geheel te laten zien; en niet zozeer, zoals bij Hartsen centraal had gedaan, om de lezer zoveel mogelijk verschillende planten te laten verzamelen. In plaats van alle planten aan te wijzen die onderweg te vinden waren stond Van Eeden daarom liever stil bij de voor een bepaald gebied meest kenmerkende soorten, zoals het bovengenoemde wintergroen. Planten dus die vaak niet zeldzaam waren, en ook niet per se het plukken waard.⁶⁴ De ‘hoogtepunten’ waar Van Eeden in zijn wandelingen naar toe voert (vaak letterlijk, in de vorm van een heuveltop) zijn vooral plaatsen waar de wandelaar bij verleden en heden en bij de ontwikkelingsgang van het leven op aarde stil kan staan.⁶⁵ In zijn wandeling door de Hollandse duinen vormen de genoemde bosjes een dergelijk punt, waar Van Eeden zich op een grasheuvel neerzet voor een moment van beschouwing.

Nog een paar duinen overgeklommen, en wij hebben dit doel bereikt, — en vlijen ons neer op een grasheuvel in de schaduw van een denneboom. ... Wij zijn hier in een heiligdom der natuur, waar de mensch zelden zijn invloed uitoefent; waar alles opkomt, groeit en vergaat volgens den loop der natuur; een waar Urwald in het klein; zeldzaam in ons zoo digt bevolkt vaderland. ... In deze boschjes, die zich in zamenhangende en

⁶² Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, 43.

⁶³ *Ibidem*, 44.

⁶⁴ Zo wijst Van Eeden er in zijn eerste wandeling expliciet op dat hij de opsomming van de door hem aangetroffen planten tot de meest kenmerkende heeft beperkt: ‘In een beschouwing als deze is evenwel een volledige plantenlijst minder gepast. Ik heb mij daarom overal tot de meest voorkomende en kenmerkende bepaald.’ Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, 55-56 noot 1.

⁶⁵ Vergelijk ook Van Berkel, *Frederik van Eeden sr.*, in druk over de relatie tussen de historiserende kijk van Van Eeden en de ‘Historische landschappen’ van Hofdijk uit het midden van de negentiende eeuw.

afzonderlijke groepen zeer ver uitstrekken, leeft nog het laatste overblijfsel van de oude Hollandsche natuur; van die dicht met bosschen begroeide streek, die zich eenmaal veel verder naar de zee uitstreckte en langzamerhand door de duinen is overzand. ... Vele karaktervolle, elders in het duin niet meer aanwezige planten hebben zich in deze laatste wijkplaats teruggetrokken.⁶⁶

Het Uddelermeer op de Veluwe met op de achtergrond de zogenaamde Huneschans

Lithografie naar een tekening van W. J. Hofdijk, uit diens uitgave 'Ons Voorgeslacht' (eerste deel, 1859). In zijn wandeling 'Herinneringen aan de Veluwe' beschrijft F. W. van Eeden ook deze Huneschans met zijn raadselachtige oude bewoners: *'Een boerenwoning met een groep zeer dikke beuken vormt met het meer en de schans een open landschap, waarin ik weet niet welk een zwaarmoedige tint heerscht. Hier is iets gebeurd, maar wat? □ Is hier eenmaal een groote veldslag geleverd tusschen Germanen en Romeinen, Saksers en Franken, Heidenen en Christenen, en zijn de gesneuvelden op gindsche hoogte verbrand'*. Van Eeden, 'Herinneringen aan de Veluw', 210.

Geologische en biologische vergezichten over de geschiedenis van het landschap vult hij hierbij graag aan met observaties over het nationale verleden, en vooral het voorchristelijke verleden van stammen zoals de Saksen, Franken en Friezen.⁶⁷ Zo eindigt zijn wandeling door het Overijsselse Salland op de

⁶⁶ Van Eeden, 'De flora der Hollandsche duinen', 47-48.

⁶⁷ Zie over het vanaf 1850 opkomende denken over deze stammen als nationale voorouders: M. Beyen, 'A Tribal Trinity. The rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly*, XXX

Triesberg bij Hattem. Op deze heuvel zet Van Eeden zich tot slot van zijn wandeling neer voor een filosofische bespiegeling, die hem voert van het wereldbeeld van de voorchristelijke Saksen, die ter plaatse een heiligdom zouden hebben gehad, via het nihilisme en Arthur Schopenhauer naar de rust en troost die de mens kan vinden — ‘te midden van de woeste haast des levens’ — in de eeuwige natuur.⁶⁸ En ook de laatste wandeling van Van Eeden eindigt op een kleine heuvel vanwaaraf vergezichten in het nationale verleden mogelijk zijn: het dorpje St. Pancras boven Alkmaar, waar volgens Van Eeden ‘een geweldig middelpunt van nationaliteit vóór de Middeleeuwen’ gelegen heeft.

Nationaliteit in de wandelingen van Hartsen en Van Eeden

Hiermee komen we bij een ander verschil tussen de wandelingen van Hartsen en Van Eeden. Anders dan Hartsen had Van Eeden namelijk nadrukkelijk belangstelling voor het nationale karakter van planten en landschappen: voor de manier waarop de natuur in Nederland anders is dan overal elders ter wereld. Frederik Hartsen keek tijdens zijn wandelingen zoals we zagen nog vooral naar individuele planten, en toonde daarbij geen speciale waardering voor planten of landschappen omdat het Nederlandse planten of landschappen waren. Wat Hartsen betreft was bijvoorbeeld de vraag of een bepaalde plant al dan niet van oudsher tot de Nederlandse flora behoorde niet zo interessant: ‘Immers, wilde men alle planten, die van elders zijn aangevoerd, uit onze flora schrappen, wat blijft er dan van haar over! ... Neen, wij voor ons zijn minder streng, wij begroeten elke plant, die jaar in jaar uit het in ons monsterklimaat uithoudt en er zich voortplant, als een landgenoot: met hetzelfde regt als we het onze waalsche emigranten doen.’⁶⁹

Van Eeden ging daarentegen al direct in zijn eerste wandeling expliciet op zoek naar de uitdrukking van een nationaal karakter in de plantengroei van de Haarlemse duinen. Daarbij school het Hollandse karakter van de duinen voor Van Eeden overigens niet in de aanblik van wat spoedig daarna iconen van het Hollandse landschap zouden worden. De aanblik van het dorp Scheveningen liet hem onberoerd, en stukken van het duingebied met zichtbaar veel zand en een karige begroeiing waren plaatsen waar de wandelaar maar beter snel aan voorbij kon stappen.⁷⁰ In zijn wandeling door de duinen is Van Eeden juist op

(2000) 493-532. Van Eeden benadrukt graag de voorchristelijkheid van deze stammen, en de — hem aansprekende — natuurlijke godsdienst van deze voorouders. Zie bijvoorbeeld Van Eeden, ‘Salland’, 291-292 over de Salische Franken en 293-294 over de Triesberg.

⁶⁸ Van Eeden, ‘Salland’, 293-294.

⁶⁹ Hartsen, ‘Mededeelingen omtrent de flora van Amsterdam’, 293-294. Hartsen geeft hier eerder aan: ‘Een overdreven purist zal misschien aan Nederland den wasdom van die steenen (= de stenen zeedijken van Amsterdam, LD) het burgerregt van onze flora weigeren en beweren, dat de merkwaardige korstmossen, die er op groeijen, van elders zijn aangebragt. Maar een dergelijk purisme, streng doorgevoerd, geeft den doodslag aan de gansche wetenschap van de flora Nederland’s.’

⁷⁰ Vergelijk Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, 43-44 over de aanblik van het dorp Wijk aan Zee: ‘De ligging van dit dorpje is schilderachtig. De toren heeft geen spits, maar een

zoek naar de verborgen ‘groene oasen’ in deze botanische woestijn: zoals vochtige duinpannen met een onverwacht tapijt van bloemen, en de genoemde bosjes met hun schaduw en gras.⁷¹ De vraag wat typisch Hollands is aan de duinflora beantwoordt Van Eeden daarbij met de blik van een botanicus die zijn Humboldt en Goethe heeft gelezen.⁷² Ook al weet hij, net als Hartsen, dat geen enkele plant op aarde uitsluitend voorkomt in de Nederlandse natuur: de specifieke bodem en het specifieke klimaat ter plaatste zijn wél uniek, en planten, net als mensen, drukken het karakter van die omgeving in hun voorkomen uit. Zo ziet Van Eeden in bepaalde boomsoorten die diep in de duinen verscholen voorkomen een uitdrukking van een oorspronkelijk Hollands karakter, dat daar stand heeft weten te houden: bijvoorbeeld de berk, volgens hem ‘een der klassiekste, oorspronkelijkste en tevens een van de schoonste der Hollandsche boomkarakters’, en de jeneverboom, volgens van Van Eeden ‘een van de weinige nakomelingen der oorspronkelijke Hollandsche natuur.’⁷³

Het nationale karakter dat zich in bepaalde planten en landschappen uitdrukt is voor Van Eeden een karakter dat wortelt in het verleden. Het schuilt in de laatste ‘oorspronkelijke’ resten van hoe de natuur er vroeger in Nederland uit moet hebben gezien, en drukt zich uit in planten én mensen op plaatsen waar de moderne beschaving haar invloed nog niet heeft doen gelden.⁷⁴ Zo concludeert Van Eeden aan het einde van zijn wandeling door de Hollandse duinen, bij de zee kant en het strand aangekomen:

pannendak, van daar iets niet-Hollandsch; hij is niet hooger dan de groene duinen met hun witte paadjes, die den achtergrond vormen. Het landschap herinnert aan Duitschland en is schooner dan de onmiddellijke omstreken van Scheveningen, Katwijk of Zandvoort.’ In hetzelfde artikel, bij het doorkruisen van het middelste duingebied: (V)oor ons breidt zich een onafzienbare golvende vlakke uit, geheel dor en graauw en brandende in de middagzon. ... Met snelle stappen doorkruisen wij dit tragisch oord, verlangend naar de schaduw der boschjes, het doel van onzen tocht.’ Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, 46-47.

⁷¹ Over duinpannen als ‘groene oasen’ in de woestijn: Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, 54-55.

⁷² In zijn latere werk gaat Van Eeden deze aan Alexander von Humboldt en Goethe ontleende kijk op het uiterlijke voorkomen en de geografische verspreiding van planten combineren met het darwiniaanse perspectief van de ontwikkeling der soorten. Het nationale karakter van een bepaalde plant kan dan ook bestaan uit het feit dat een plant juist op die plaats op aarde als soort is ontstaan, en daarom daar ook het beste kan aarden. Aldus bijvoorbeeld in de wandeling ‘Tessel’, waarin hij het voorbeeld van de Galapagos-eilanden bespreekt: F. W. van Eeden, ‘Tessel’, 333.

⁷³ Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, citaat over de berk op pagina 47, over de jeneverboom op pagina 55.

⁷⁴ Zo stelt Van Eeden over het Veluwe dorp Garderen en zijn bewoners: ‘Garderen is zeer oud, zeker een der oudste dorpen van ons land. Ver buiten het wereldverkeer, vroeger zelfs moeilijk te genaken over heidepaden en boschwegen, heeft het lang op zichzelf gestaan en daardoor nog een zeer oorspronkelijke tint behouden, ook in zijn bewoners.’ Van Eeden, ‘Herinneringen aan de Veluwe’, 208.

Even als de schoonste en sprekendste vormen onze flora aan de duinkanten zijn opeengehoopt, evenzoo schijnen de echte typen onzes volks naar de stranden teruggedrongen. Gelijk in de duinplanten zooveel edels is bewaard, evenzoo bestaan bij de bewoners der zeedorpen de onmiskenbare sporen van de zelfstandigheid en den adel van geest, die het dappere voorgelacht bezielde.⁷⁵

Met de grote nadruk die Van Eeden legt op het belang van het behoud van het historische en ‘oorspronkelijke’ nationale karakter, zowel in de bevolking als in de vaderlandse natuur — juist om die reden had het Beekbergerwoud bewaard moeten blijven volgens Van Eeden⁷⁶ — pakt voor Van Eeden het antwoord op de vraag wat typisch Hollands is aan bijvoorbeeld het duinlandschap anders uit dan voor een volgende generatie auteurs van wandelbeschrijvingen. Maar zijn werk vormde wel een belangrijke stap op weg naar een nieuwe stijl die deze volgende generatie zou kenmerken. Door de grote rol die het landschap in zijn wandelingen speelt, als een samenhangend decor van bodem, klimaat en vegetatie, steeds met een eigen sfeer, loopt hij vooruit op wandelingen waarin die sfeer op een nieuwe manier geabstraheerd zal gaan worden.

De wandelingen van B. P. van der Voo en tijdgenoten

In het voorjaar van 1893 verscheen de laatste wandeling van de toen 63-jarige Van Eeden in het *Album der Natuur*. Een paar jaar later begonnen botanische wandelingen van een aantal nieuwe auteurs in het *Album* te verschijnen. De meest markante wandelingen uit deze periode werden geschreven door de jonge Rotterdamse anarchist B. P. van der Voo.⁷⁷ Tussen 1900 en 1902 zou Van der Voo in totaal vijf botanische bijdragen in het *Album* publiceren: vier wandelingen en de mijmering ‘Winterbloemen’, over een wandelaar die ’s winters bladert door zijn herbarium.⁷⁸ In zijn eerste wandeling, met als titel ‘Boskoop. Een botanische schets’, behandelde Van der Voo nog duidelijk een specifieke locatie in Nederland. Met jeugdige bravour nam hij de lezer mee naar een ongewone plaats voor een botanische excursie:

⁷⁵ Van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, 57.

⁷⁶ ‘Beide planten waren eenmaal talrijk in het thans uitgeroeide Beekbergerwoud bij Apeldoorn, een van de oorspronkelijkste Nederlandsche bosschen.’ Van Eeden, ‘Herinneringen aan de Veluwe’, 173 (cursief LD). Zie voor het op deze zin volgende pleidooi van Van Eeden naar aanleiding van het Beekbergerwoud noot 4.

⁷⁷ B. P. van der Voo werd geboren rond 1876 en stierf in 1965. Hij was de zoon van Goose Wijnant van der Voo (1806-1902), een bekende Saint Simonist en radicaal democraat uit het midden van de negentiende eeuw. Net als zijn vader was ook de zoon onder andere werkzaam met het publiceren van radicale politieke teksten. Zie over B. P. van der Voo: A. de Raaij, ‘Bij haar alleen heerscht vrijheid!’ Nederlandse anarchisten en het ontwakend natuurbesef rond 1900’, *Vierde Jaarboek Anarchisme/ De AS*, CXIX-CXX (1997) 77-86.

⁷⁸ B. P. van der Voo, ‘Boskoop. Een botanische schets’, *Album der Natuur*, XLIX (1900) 44-63; en van dezelfde ‘Winterbloemen’, *Album der Natuur*, L (1901) 82-86; ‘In een polder’, *Album der Natuur*, L (1901) 121-128; ‘Zomerbloemen’, *Album der Natuur*, L (1901) 280-284 en ‘Lentebloemen’, *Album der Natuur*, LI (1902) 182-188.

een jong en laaggelegen polderlandschap, zoals dat volgens hem door wandelaars in die tijd niet of nauwelijks werd bezocht.⁷⁹ Ook daar, zo wilde Van der Voo zijn lezers laten zien, viel genoeg te bestuderen voor wie de plantenwereld lief heeft, en voor wie niet op gewone en onaanzienlijke planten neerkijkt. Of zoals zijn aan Heine ontleende motto het zei: [dass ich] *mit den niedrigsten Wiesenblümchen eben so gerne spreche, wie mit den höchsten Tannen*.⁸⁰

Landschap langs de Hollandse IJssel ter hoogte van Kapelle

Afbeelding uit het boekje 'In het polderland' van B. P. van der Voo uit 1898. Dit boekje werd uitgegeven met een tiental illustraties van Herman Heijensbroeck (1871-1948), toen journalist-tekenaar in Rotterdam en bevriend met Van der Voo. Heijensbroeck zou na de eeuwwisseling bekend worden als schilder van beelden uit de moderne grootindustrie. Het dijklandschap is hier door Heijensbroeck eigentijds weergegeven, compleet met de bovengrondse bedrading voor telegraaf- en telefoonverkeer. In de bij deze afbeelding horende beschrijving van een wandeling langs de IJssel richt Van der Voo zich vooral op de plantengroei aan de voet van de dijk, in de moerassige vlakke langs de rivier en tegen het (deels stenen) dijklichaam.

⁷⁹ 'Het dorp wordt ook, waarschijnlijk, nooit bezocht door wandelaars ... Voor de lage polders klopten weinig harten.' Van der Voo, 'Boskoop', 45.

⁸⁰ *Ibidem*, 62. Dit citaat uit de *Reisebilder* van Heine koos Van der Voo twee jaar eerder — in iets uitgebreider vorm — ook als motto voor zijn boekje *In het polderland* (zie volgende noot).

In deze eerste wandeling bleef Van der Voo nog dicht bij het voorbeeld van de door hem bewonderde F. W. van Eeden, evenals hij twee jaar eerder in het boekje *In het polderland* had gedaan.⁸¹ Maar anders dan Van Eeden bekeek Van der Voo het landschap en de flora van Zuid-Holland daarbij niet met een op het verleden gerichte waardering. Niet in het verleden en in het behoud van oude tradities lag de hoop voor de mensheid, maar in de toekomst en in ontwikkeling. En naar die toekomst wees natuurkennis de weg: 'Zoodra alle menschen luisteren naar de roepstem der Natuur, en volgens haar wetten leven, treedt de geschiedenis der beschaving een nieuw tijdperk in.'⁸²

Na 'Boskoop' stapte Van der Voo in zijn volgende artikelen voor het *Album* op een andere stijl van wandelbeschrijving over, waarbij hij niet langer concreet de plaats benoemde waar zijn wandelingen zich afspeelden. Zijn eerste wandeling in deze nieuwe stijl heette kortweg 'In een polder.' Net als bij zijn eerdere artikel 'Boskoop' voerde deze wandeling door het Hollandse polderland, maar nu langs een tot de meest kenmerkende elementen teruggebrachte abstractie daarvan. We zijn op weg door een polder, en komen zaken tegen zoals wilgen, weilanden, een heg en een sloot:

Langs den weg is een sloot — dat spreekt vanzelf. — Zulk een sloot vormt op zichzelf reeds een ruim studieveld. ... Dikwijls zal men op de slooten de witte bloempjes van de watteranonkels, *Batrachium*, drijvende vinden. ... Een enkelen keer steekt de prachtige zwanebloem uit het riet.⁸³

Tot slot van deze wandeling neemt hij de lezer mee naar een klein botanisch hoogtepunt:

En voert onze wandeling ons langs een rivier, een plas of ook wel een boezem of een vaart, dan strekken zich daar buiten den dijk of het dijkje meestal gorzen of uiterwaarden uit, buitengronden, die laag liggen en herhaaldelijk overstroomd worden. ... Ge zijt er in een volkomen wildernis, de schennende menschenhand heeft dit oord nog niet beschadigd.⁸⁴

Hier kon de Hollandse natuur zich meten met de pracht van een tropisch natuurwoud.⁸⁵ Het typisch Hollandse karakter van het door hem beschreven polderlandschap werd door Van der Voo — die behalve anarchist ook overtuigd internationalist was — daarbij wel benoemd, maar niet benadrukt als

⁸¹ B. P. van der Voo, *In het polderland. Schetsen van het landschap en den plantengroei in de omstreken van Rotterdam* (Amsterdam, 1898). Over de voorgeschiedenis van dit boekje en de bewondering van Van der Voo voor Van Eeden zie Van der Voo, 'F. W. van Eeden'.

⁸² Van der Voo, *In het polderland*, 15. Zie ook Van der Voo, 'Boskoop', 45 (over toekomst, vooruitgang en ideaal) en 'In een polder', 123-124 (over de onkundigheid van oude boerengebruiken).

⁸³ Van der Voo, 'In een polder', 124-125.

⁸⁴ *Ibidem*, 126-127.

⁸⁵ 'De elzen hebben het voorkomen van Pandana's met luchtwortels (... en de haagwinde) vertegenwoordigt de lianen van het natuurwoud'. *Ibidem*, 127.

een speciaal te koesteren bron van nationaliteit. Wat Van der Voo betreft was de Nederlandse flora hem ‘even lief’ als de plantengroei elders op aarde.⁸⁶ Ook in zijn volgende twee artikelen ging Van der Voo verder in deze niet aan een concrete locatie gebonden stijl.⁸⁷ Zo opent ‘Zomerbloemen’ met de volgende beschrijving van een herkenbaar Hollandse, maar niet nader benoemde omgeving:

Het was een heete zomermorgen. Loodzwaar drukte de atmosfeer; brandende zonnestralen schoten neder en maakten het verre van aangenaam, langs de onbeschaduwde straten en grachten der stad te wandelen. Maar buiten aan den zoom van de sloot, die langs den voet van den dijk loopt, beschaduwd door knoestige wilgen- en elzenstronken, was het frisch en koel.⁸⁸

Met deze ongelocaliseerde stijl van wandelbeschrijvingen kreeg de lezer dus niet langer een specifieke plaats in Nederland aangewezen waar men de route van de wandeling kon nalopen. Wie als lezer werd geïnspireerd om er zelf op uit te trekken, diende in de eigen omgeving op zoek te gaan naar een bijpassend stukje polder, bos of heide: de in het artikel beschreven bloemen en planten zouden daar dan vanzelf ook te vinden zijn. Vermoedelijk was deze nieuwe benadering mede geïnspireerd door het succes dat Heimans en Thijsse in deze jaren boekten met hun publicaties over de levende natuur: publicaties die dezelfde ongelocaliseerde opzet tot op zekere hoogte deelden. Zo behandelde de eerste reeks boekjes die Heimans en Thijsse vanaf 1894 samen uitbrachten een zestal kenmerkende landschappelijke eenheden, waarbij ook hier het idee was dat iedere lezer in Nederland deze landschapstypen min of meer dicht bij huis zou kunnen terugvinden: *Langs dijken en wegen*, *In sloot en plas*, *Door het rietland*, *Hei en dennen*, *In de duinen* en *In het bosch*.⁸⁹ Met deze beroemde reeks boekjes begonnen de betreffende landschapstypen aan een opmars in de nationale beeldvorming, later aangevuld door onder meer schoolplaten en Verkadealbums waarin een vergelijkbare indeling van het Nederlandse landschap werd gepresenteerd.⁹⁰

⁸⁶ ‘Wat wij dan in de slooten en plassen van onze omgeving vinden, is ons even lief en blijkt een even weelderige plantengroei, als de keerkringsflora, die in de bassins der warme kassen in de botanische tuinen wordt gekweekt.’ *Ibidem*, 125.

⁸⁷ De twee artikelen ‘Zomerbloemen’ en ‘Lentebloemen’ openen met een wandelpassage, maar hanteren daarna een impressionistische stijl: de behandeling springt van tafereel naar tafereel zonder dat een tussenliggende denkbeeldige wandelroute nog consequent wordt aangegeven.

⁸⁸ Van der Voo, ‘Zomerbloemen’, 280.

⁸⁹ De geciteerde namen geven de (onder)titel per deel weer. Als geheel heette de reeks *Van Vlinders, bloemen en vogels*, maar deze serietitel werd vanaf het tweede deeltje minder nadrukkelijk gebruikt (zie Dijkhuizen, *Jac. P. Thijsse*, 84-87). Voor de achterliggende gedachten over bereikbaarheid – ‘wat hier dichtbij is, is ginds veraf’ – zie het voorbericht van deel 1: E. Heimans, J. P. Thijsse, *Van vlinders, bloemen en vogels. Deel 1: Langs dijken en wegen* (Amsterdam, 1894).

⁹⁰ We zien deze landschapstypen bijvoorbeeld reeds terug in de eerste albums die Thijsse voor Verkade samenstelde, de albums *Lente* (1906) en *Zomer* (1907). Het album *Zomer* kent

De wandelingen van andere auteurs die na 1893 in het *Album* verschenen waren eveneens beschrijvingen van wandeltochten op niet nader genoemde plaatsen in Nederland. In 1897 en 1898 verschenen twee artikelen van J. Sturing over het herkennen van boomsoorten in de winter. Beide artikelen waren als niet nader gelocaliseerde rondwandelingen opgezet, met kenmerkende passages als ‘Voor we onze wandeling voortzetten, zien we nog eenmaal naar het woud terug.’⁹¹ In 1907 en 1908 verschenen drie ongelocaliseerde excursieverslagen van J. Daalder, met als titels eenvoudigweg ‘Onze eerste excursie’, ‘Onze tweede excursie’ en ‘Onze derde excursie.’ Deze wandelingen van Daalder gingen behalve over planten ook over vogels en andere diersoorten, zodat we nu ook observaties lezen als: ‘Zie, daar wipt een haas met langzame sprongen door de vallei.’⁹² Ook deze auteurs hanteerden dus de ongelocaliseerde stijl die ook Heimans en Thijsse graag gebruikten. Maar anders dan Heimans en Thijsse — en dat maakt hun bijdragen een stuk gekunstelder — hanteerden de auteurs in het *Album* hierbij nog altijd in hoofdzaak de oude stijlfiguur van de wandeling, waarbij de schrijver samen met de lezer op pad gaat, en de lezer onderweg — ‘zie, daar wipt een haas’ — met regelmaat dingen krijgt aangewezen.⁹³ Alleen het werk van Frederica van Uildriks in het *Album* in deze jaren maakte de stilistische stap die Heimans en Thijsse ook hadden gezet: de lezer gewoon heldere instructies geven waar deze zelf het beste kan gaan wandelen.⁹⁴

bijvoorbeeld de volgende hoofdstukken: In de weide, Langs ’t water, Langs de wegen, In de duinen, Aan het strand, In het bosch en Heide en veld. Kort daarop volgden drie albums die aan specifieke landschapstypen waren gewijd: *Blonde duinen* (1910), *De bonte wei* (1911) en *Bosch en heide* (1913). Zie over de genoemde schoolplaten noot 94.

⁹¹ J. Sturing, ‘Botanie in den winter’, *Album der Natuur*, XLVI (1897) 365-381 en *Idem*, ‘Botanie in den winter’, *Album der Natuur*, XLVII (1898) 97-115. Citaat uit 1898 op pagina 99. In het tweede van deze artikelen is het wandel-effect sterker aanwezig dan in het eerste. Dit tweede artikel opent overigens ook met een lofzang op Heimans en Thijsse, zij het zonder hun namen te noemen: *ibidem*, 98.

⁹² J. Daalder Dz., ‘Onze eerste excursie’, *Album der Natuur*, LVI (1907) 247-252, en van dezelfde ‘Onze tweede excursie’, *Album der Natuur*, LVI (1907) 374-379 en ‘Onze derde excursie’, *Album der Natuur*, LVII (1908) 88-93. Citaat uit 1907 op pagina 249.

⁹³ Het proza van Heimans en Thijsse is minder gekunsteld doordat zij niet de stijlfiguur hanteerden van een denkbeeldige wandeling die de schrijver samen met de lezer maakt. In plaats daarvan wisselden Heimans en Thijsse graag hun eigen observaties in de natuur (waarbij vaak wel een locatie in Nederland werd gegeven) af met instructies voor tochten die de lezer zelf kon gaan maken op niet nader gelocaliseerde plaatsen: ‘Ga op een warmen zomerdag in juli of augustus eens een uurtje bij een distelboschje doorbrengen.’ Heimans, *Langs dijken en wegen*, 103.

⁹⁴ F. J. van Uildriks, ‘Leekenpraatje over vlinders’, *Album der Natuur*, XLVII (1898) 367-377. Bijvoorbeeld pagina 370: ‘ga op een zonnigen juli- of augustusdag naar een mooi plekje heide tusschen bosch, liefst heide met wat groote struiken gagel en brem en berk in de buurt.’ Zie de vorige noot voor de overeenkomst met Heimans en Thijsse.

Naar een toekomstgericht nationaal landschap?

Samenvattend zien we hiermee een drietal verschillende stijlen optreden in de periode van ruim veertig jaar waarin er botanische wandelingen in het *Album der Natuur* werden gepubliceerd: de op het botaniseren van individuele planten gerichte stijl van Frederik Hartsen, waarbij het doel was om onderweg zoveel mogelijk verschillende en bijzondere planten te verzamelen; de op het duiden van het karakter van planten en landschappen gerichte stijl van Van Eeden, die steeds — in botanisch en in volkenkundig opzicht — op zoek was naar het historisch eigene, het oorspronkelijke van een streek; en een derde stijl vanaf de jaren rond 1900, waarbij de gemaakte wandelingen niet langer geografisch werden gelocaliseerd, en in plaats daarvan zich afspeelden in samengevatte abstracties van het Nederlandse landschap in een aantal vaste landschapstypen, zoals het bos, de heide en de polder. Deze derde, ongelocaliseerde stijl vertoont daarmee overeenkomsten met in die jaren door Heimans en Thijsse en vanuit het onderwijs gehanteerde beelden van de natuur in eigen land. Waarschijnlijk de meest canoniek geworden visualisatie van deze beelden is de beroemde reeks schoolplaten die M. A. Koekkoek in het begin van de twintigste eeuw voor de Groningse uitgever Wolters vervaardigde, met vertrouwde titels als: *In de weide*, *In sloot en plas*, *Aan het strand*, *In het duin*, *Op de heide* en *In het bos*.⁹⁵

Zoals aan het begin van dit artikel reeds werd aangestipt was deze ongelocaliseerde stijl van natuurbeschrijving in de mode op hetzelfde moment dat ook de natuurbescherming concrete vormen begon aan te nemen in Nederland. Er bestond daarbij bovendien ook een rechtstreeks verband tussen de genoemde stijl en belangrijke initiatiefnemers op het terrein van de natuurbescherming, met name in de persoon van Jac. P. Thijsse. Daarmee keer ik terug naar de vraag die ik heb uitgesproken aan het begin van dit artikel: zou er ook sprake kunnen zijn van een inhoudelijke samenhang tussen de rond 1900 dominerende stijl van wandel- en natuurbeschrijvingen, en de stijl van natuurbescherming zoals die zich in Nederland vanaf 1905 zou ontwikkelen?

Hoewel nader onderzoek noodzakelijk is om deze relatie nauwkeuriger in beeld te brengen, lijkt het me niet overdreven om in ieder geval een zekere overeenkomst te zien tussen de manier waarop de Vereniging Natuurmonumenten vanaf het begin haar nieuw te verwerven natuurgebieden heeft uitgekozen, en de manier waarop in de genoemde natuurbeschrijvingen kenmerkende nationale landschappen worden ontkoppeld van specifieke locaties in Nederland. Ook bij de Vereniging Natuurmonumenten bestond (en bestaat) een neiging om de aangekochte gebieden op te vatten als vertegenwoordigers van een landschapstype, waarbij de exacte locatie in Nederland in zekere zin minder ter zake doet. Tekenend hiervoor is een lijstje dat circuleerde binnen het bestuur van de pas opgerichte vereniging, waarop als toekomstig te verwerven gebieden de volgende werden genoemd (over het bestaan van dit lijstje zou Thijsse pas tientallen jaren later berichten):⁹⁶

⁹⁵ Zie voor reproducties D. Hillenius, *Wat is natuur nog? 24 Schoolwandplaten van M. A. Koekkoek in kleur gereproduceerd* (Alphen aan den Rijn, 1978).

⁹⁶ Het betreffende lijstje was jarenlang geheim, met het oog op de onderhandelingspositie van

Wij wenschen dan 1e. nog eenige plassenlandschappen; 2e. eenige duinlandschappen, liefst jonge, maar ook wel oude; 3e. heidlandschappen, zoowel droge als vochtige, en wel een stel in Drente, één op de Veluwe en één in Brabant; 4e. bronnenlandschappen en bovenlopen van beken; 5e. braken, breken of wielen, al of niet verland; 6e. Zuid-Limburgsche landschappen; 7e. 'klassieke' vogelbroedplaatsen en 8e. bosschen.

Natuurlijk had deze strategie van het niet benoemen van concrete locaties ook een praktische kant: lang niet alle duinlandschappen of vogelbroedplaatsen in Nederland waren daadwerkelijk te koop en verwerfbaar voor de jonge vereniging, dus tevreden zijn met een willekeurige plek waar een geschikt gebied kon worden aangekocht was een pragmatische keuze.⁹⁷ Maar tegelijkertijd ontstond door deze niet zozeer aan specifieke locaties gebonden benadering ook een inwisselbaarheid van gebieden, die in zekere zin het Nederlandse natuurbeschermingsbeleid tot op heden is blijven kenmerken.⁹⁸ Hierdoor vormde zich in Nederland rond 1900 een opvatting van natuurbescherming die gericht was op het behoud van voor de Nederlandse natuur kenmerkende landschappen, maar die tegelijkertijd vrij was van een al te grote verbondenheid met specifieke locale, historische en streekgebonden connotaties. De Nederlandse natuur raakte geabstraheerd tot een beperkt aantal archetypische landschappen, zoals de duinen, de bossen en de hei, en deze landschappen werden daarbij vooral begrepen als biotopen in biologische zin, méér dan als heemkundig-nationale landschappen. Het landschap van de Saksen, Franken en Friezen, waar F. W. van Eeden rond 1880 nog zo graag naar op zoek ging, maakte in de twintigste eeuw plaats voor het landschap van het kaartspel 'Stap Op': onbekommerd op de fiets, op weg naar de bossen, de plassen, de heide en de zee.⁹⁹

Resteert de vraag welke verklaringen kunnen worden gegeven voor het in de botanische wandelingen aangetroffen patroon. Dus: *waarom* maakten topografisch gelocaliseerde wandelbeschrijvingen in het *Album der Natuur* rond 1900 plaats voor wandelingen die zich afspeelden op abstract gehouden plaatsen in Nederland? Zolang het ontbreekt aan bronnen die rechtstreeks ingaan op eventuele bewuste motieven kunnen we uiteraard slechts gissen naar

de vereniging bij aankopen. In de jaren veertig werd het door Thijsse met het bovenstaande citaat voor het eerst bekend gemaakt: J. P. Thijsse, *Natuurbescherming en landschapsverzorging in Nederland* (Amsterdam, 1946) 26. Zie ook F. Maas, *Wind mee, stroom tegen. 100 Jaar Natuurmonumenten* ('s-Graveland, 2005) 15.

⁹⁷ Vgl. Van der Windt, *Natuurbescherming in Nederland*, 57-58 over het aankoopbeleid van de jonge vereniging.

⁹⁸ Zoals ook tegenwoordig in Nederland geldt dat het geven van een nieuwe bestemming aan een gebied dat eerder als natuurgebied is aangewezen niet per se een probleem hoeft te zijn, indien elders een gelijkwaardig stuk nieuwe natuur kan wordt aangekocht of aangelegd.

⁹⁹ 'Onbekommerd' was ook het motto op het brievenhoofd en *ex libris* van Thijsse (zie voor afbeeldingen A. van Loon, e. a., *De eeuw van Thijsse*, 15). Het kaartspel 'Stap Op' werd in 1939 uitgebracht door de speelgoedfabrikant SIO in Vroomshoop. Zie voor een catalogusbeschrijving en enkele afbeeldingen N. van Berkel, *Van NSF tot SN. Overzicht van de productie 1909/1969* (2e dr.; Den Haag, 1988) G8.

de mogelijke beweegredenen voor deze verandering van koers. Zo zouden we de nieuwe stijl van wandelbeschrijvingen kunnen opvatten als een puur stilistische mode, die de auteurs in het *Album* — soms wat onbeholpen — van het succesvolle voorbeeld van Heimans en Thijsse overnamen. Daarnaast speelden waarschijnlijk ook praktische en didactische overwegingen een rol. Door alleen het landschapstype te benoemen en niet de precieze locatie, ontstaan modelwandelingen die een lezer door vrijwel het hele land kan herhalen. Ook in het *Album der Natuur* werd door auteurs als Sturing en Uildriks in deze jaren immers gepleit voor het maken van opvoedende wandelingen dicht bij huis, bijvoorbeeld als ouder met kind en in de vorm van schoolwandelingen.¹⁰⁰ Bovendien ondersteunden de gehanteerde landschapstypen ook het centraal plaatsen van door planten en dieren gevormde levensgemeenschappen in het biologie-onderwijs: een strategie die met name Heimans als pedagoog zou uitwerken.¹⁰¹

Naast en binnen al deze mogelijke motieven lijkt het echter ook aannemelijk dat er sprake is van een relatie met het politiek en maatschappelijk wereldbeeld van de betrokken auteurs. Vanaf de jaren 1890 kiest een vooruitstrevende voorhoede voor een optimistische, meer op de toekomst gerichte blik op de plaats van Nederland in de wereld, in plaats van het op het behoud van historische identiteit gerichte denken van een schrijver als F. W. van Eeden.¹⁰² Midden in deze ontwikkeling staan ook de botanische bijdragen in het *Album der Natuur* in deze jaren: geschreven door vooruitstrevende liberalen als Hugo de Vries, en actieve socialisten en anarchisten zoals Frederica van Uildriks en B. P. van der Voo.¹⁰³

Al met al lijkt het erop dat het beeld van de Nederlandse natuur zoals dit in de populariserende wandelliteratuur rond 1900 gestalte zou krijgen — al dan niet bewust — ook een uitdrukking vormt van een nieuw maatschappelijk klimaat in Nederland. Met de gekozen invulling in abstracte en biologisch gedefinieerde landschapstypen zoals ‘bos’, ‘duin’ en ‘heide’ ontstond een natuurbeleving die relatief vrij bleef van een gerichtheid op het nationale verleden en een vanuit dat verleden gedefinieerde ‘volkseigenheid’. Daarmee konden ook internationaal georiënteerde socialisten en vrijdenkers, samen met

¹⁰⁰ Vergelijk Sturing, ‘Botanie in den winter’, *Album der Natuur*, XLVII (1898) 97-98 en F. J. van Uildriks, ‘Leekenpraatje’, 377.

¹⁰¹ Aldus bijvoorbeeld in het Voorbericht van Heimans, *Langs dijken en wegen*: ‘Die levensgemeenschappen zullen in hoofdzaak de volgorde der serie boekjes bepalen.’ Zie ook Van Berkel, *Frederik van Eeden sr.*, noot 68.

¹⁰² Zie over de omslag naar een ‘meer toekomstgericht natiegevoel’ in de jaren 1890 en een ‘minder krampachtige relatie’ met het nationale verleden ook N. C. F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam, 2004) 497 en 591.

¹⁰³ Zie over de relatie tussen werk en maatschappijbeeld van Hugo de Vries: B. Theunissen, ‘Natuursport en levensgeluk’ en B. Theunissen, ‘The scientific and social context of Hugo de Vries’ *Mutationstheorie*, *Acta Botanica Neerlandica*, XLVII (1998) 475-490. Over leven en werk van Uildriks zie M. Bosch, E. ter Braak, ‘Dagboek van een ‘vrij huwelijk’: Frederica van Uildriks en Vitus Bruinsma’, *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, XVIII (1998) 117-140.

vooruitstrevend-liberale biologen en schoolmeesters, onbekommerd in de nieuwe 'natuursport' delen.

Leen Dresen (1963) is als docent verbonden aan de afdeling Filosofie en Wetenschapstudies van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Summary

Leen Dresen, *Towards a national landscape: botanical walks in the journal Album der Natuur (1861-1909)*

This article traces developments within the 'botanical walks' that were featured in the successful Dutch popular science journal *Album der Natuur*, and proposes to interpret these developments as an indication of changing cultural attitudes towards the national landscape in the Netherlands. The first botanical walks in the 1860s were aimed at collecting as many different plants as possible, without paying much attention to any kind of 'national' character of the vegetation. However, during the 1870s and 1880s, identifying the national character of the vegetation became the main focus of the walks. Nationality was seen to express itself in vegetation and in humans, as a native and historical essence of the local climate. Around 1900, a new generation of authors adopted a new approach by no longer focussing on the historical character of the landscape. Instead, the reader was now taken for imaginary walks along new stereotypes of the Dutch natural landscape, which were formulated in biological and didactic terms: like the forest, the dunes and the *polder*. This new style of botanical description concurred with the rise of the nature conservation movement in the Netherlands, which displayed the same progress-oriented outlook towards the Dutch natural landscape.

Vaderlandse weelde op de kaart gezet. Belgische botanici, wetenschappelijke ijver en nationale motieven¹

ANDREAS STYNEN

Historisch onderzoek naar de wisselwerking van (natuur)wetenschappen en natie is van recente datum. Ongetwijfeld valt dit te verklaren vanuit de wijdverspreide overtuiging onder wetenschappers dat zij met hun onderzoek aan universele idealen van ontdekking en vooruitgang bijdragen. Nog in 1970 verwees wijsgerig antropoloog Cornelis de Deugd in zijn inaugurale rede aan de Vrije Universiteit te Amsterdam met misprijzen naar de collectieve ontsporing van het Duitse geleerde gilde in de twee decennia tussen 1925 en 1945. Door zich met ‘primitieve gevoelens die opkolken uit de bevolking’ in te laten hadden de Duitse vorsers voorname principes verraden en alle deontologie met voeten getreden.² Wetenschap hoorde wars van alle politiek te zijn en grensoverschrijdend in opzet en uitvoering. Later kwam echter het besef dat wetenschappers niet immuun zijn voor de sociale en culturele context waarin ze hun onderzoek verrichten. Omstreeks 1990 groeide het inzicht dat voor bepaalde historische periodes ook een nationale inslag in wetenschappelijk onderzoek minder een per definitie verwerpelijke en maligne aberratie als wel een bijna te verwachten factor kon zijn. Sindsdien kan de relatie tussen wetenschap en nationalisme op toenemende historische belangstelling rekenen, en dit zowel van de kant van wetenschapshistorici als van zij die het nationalisme en zijn verleden bestuderen.³

Al snel bleek de relatie tussen beide factoren uiteenlopende gedaanten te kunnen aannemen. In een baanbrekende studie over de rol van nationaliteit bij de toekenning van Nobelprijzen onderscheidde Elisabeth Crawford drie types wetenschappelijk nationalisme, op basis van de graad van autonomie van de natie waarin vorsers actief waren.⁴ Concreet historisch onderzoek naar de negentiende eeuw concentreerde zich echter hoofdzakelijk op twee terreinen.

¹ Met dank aan Raf de Bont, Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel, Wim Veraghtert en de redactie van de *BMGN* voor de suggesties bij het tot stand komen van deze tekst.

² D. de Deugd, *Nationalisme en wetenschap. Rede uitgesproken bij het aanvaarden van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de wijsgerige antropologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam* (Amsterdam, 1970) 15-16, 21.

³ Voor recente overzichtsartikelen vanuit beide disciplines, zie P. Josephson, ‘Science and technology’, in: A. J. Motyl, ed., *Encyclopedia of nationalism*, I, *Fundamental themes* (San Diego, 2001) 673-692 en J. R. Bartholomew, ‘Internationalism and nationalism’, in: J. L. Heilbron, ed., *The Oxford companion to the history of modern science* (Oxford, 2003) 418-420.